מבחנים מעשיים המבטאים את אהדת הרב קוק ללימוד תורה ביקורתי-מדעי¹

עם הוספות חשובות

א. מבוא

במאמרי הקודם שהתפרסם באסיף ג, עסקנו בחזונו הרעיוני של הרב קוק בעניין לימוד תורה בעזרת שיטות ביקורתיות ומדעיות מתוך כבוד והערכה ושמירה על טהרת הקודש. במאמר זה נבחן את ההוכחות החזקות לכך שהרב קוק החשיב את הלימוד המחקרי גם בפועל באמצעות המבחנים המעשיים שעמדו לפניו. אין ספק שקיימת עליית מדרגה משמעותית ביותר כשמגשימים תיאוריה ומוציאים אותה מהכוח אל הפועל.

מאמר זה הופיע לראשונה, ללא ההוספות, בשנתון של מכללת אורות ישראל, טללי אורות יד (תשס"ח), עמ' 243-272, כפרי של מחקר על גישתו של הרב קוק בנושא, מחקר שנעשה בחסות מכללת אורות ישראל ובתמיכתה, ותודתי נתונה לנשיאה הקודם הרב פרופ' נריה גוטל. ראו גם במאמריי, "חכמת ישראל בקדושתה" חזונו של הרב קוק ללימוד ביקורתי מדעי אמתי" [עם הוספות חשובות], אסיף ג (תשע"ה), עמ' 976-943, שהתפרסם לראשונה ללא ההוספות, טללי אורות יג (תשס"ז), עמ' 340-309; "תעודות חדשות בענין גישת הרב קוק להקמת האוניברסיטה העברית", המעין מז, ד (תמוז, תשס"ז), עמ' 13–24; "'אין לנו לירא מביקורת'- הלימוד המדעי של הרב 'הנזיר' ויחסו של הרב קוק", צוהר לא (טבת, תשס"ח); "קשריו של הרב קוק עם הפרופ' הרב שאול ליברמן כמדגם ליחסו למחקר תורני", צוהר לה (טבת, תשס"ט), עמ' 59-66; "לבירור החלטתו של הרב קוק לצמצם את חזונו ללימוד מחקרי-מדעי בישיבת 'מרכז-הרב'", טללי אורות טו (תשס"ט), עמ' 174-149; א' שבט, והרב פרופ' נ' גוטל, "פרסום ראשון של תכנית הלימודים בישיבת מרכז-הרב בשנה"ל תרפ"ו", אורשת א (תש"ע), עמ' 1-7. כן ברצוני להודות לר"י פריד והר"א טייץ, בית הרב קוק; לארכיונאית של האוספים המיוחדים שבספריית Yeshiva University, גב' שולמית ברגר; לגנזך הציונות הדתית שליד מוסד הרב קוק; לגב' מאירה ליבזר ז"ל, בתו של הרב ד"ר ב"מ לוין; למר עמיר קוק, נכדו של רש"ח קוק; לארכיון של אוניברסיטת ברן שבשוייץ, שעזרו לי רבות בחכמה וביעילות באיתור רוב כתבי היד והחומר הארכיוני המתפרסם כאן לראשונה.

ב. שיטת לימודו של הרב

אף על פי שהרב קוק לא למד שיטות מחקר² באופן אקדמי, וכתוצאה מכך קשה בלשון המעטה להגדיר את דרך לימודו כזהה לשיטה מחקרית, אולם בהשוואה לרבני דורו, הוא בהחלט דמות חריגה. הרב מעניק למשל חשיבות רבה לבירור הגרסאות המדויקות, ולא נמנע גם מלערוך שינויים. מצד אחד, מתנגד הרב להמרת גרסאות בצורה מוגזמת וכשאין לכך יסוד, אך הוא בהחלט מציע שינויים, אפילו בצורה נועזת ביותר, כשיש צורך או כשעל ידי כך יתיישב קושי ענייני (אף שלרוב לא היה לרב הזמן או הכלים לערוך בדיקות מכתבי היד, כפי שהדריך את תלמידיו). נוסף על כך, חוקרים שלפנינו עמדו על דרך פסיקתו של הרב קוק, ומדבריהם עולה שהרב לא נרתע לנקוט בעמדה קונטרוברסלית ואמיצה, כשהיה צורך ציבורי והצדקה ביקורתית לכך. דאוי גם לציין שבתקופה העסוקה ביותר בחייו, בהיותו הרב הראשי וראש הישיבה המרכזית, הרב בחר ואף הקפיד ללמוד בקביעות שעה בכל יום חברותא עם

- .2 לכוונתנו בהגדרת המחקר הביקורתי-מדעי ראו שבט, "'חכמת ישראל בקדושתה' (שם), הערות 5-7
 - .. הראי"ה קוק, "הרצאת הרב", אורות התורה, ירושלים תשל"ג, עמ' יד.
- 4. הראי״ה קוק, ״כיצד מבקרין״, מאמרי הראי״ה, ירושלים תשמ״ד, עמ׳ 11, וראו באריכות אצל ר׳ לנדאו, ״יחסם של הראי״ה קוק ובנו הרב צבי יהודה לביקורת המקרא״, עבודת מוסמך, טורו קולג׳, תש״ס.
- . ראו למשל הראי״ה קוק, אגרות הראי״ה, א, ירושלים תשל״ז, עמ' מ; ג, עמ' קנט; מאמרי הראי״ה (שם), עמ' 116; הראי״ה קוק, הסכמות הראי״ה, ירושלים תשמ״ח, עמ' 194-92; הראי״ה קוק, טוב רואי ברכות, ירושלים תש״ס, עמ' רמ-רמג; ״כיצד מבקרין״, מאמרי הראי״ה (שם), עמ' 11. ראו דברים דומים שכתב הרב בעין איה, ברכות, ב, ירושלים תש״נ, ט, שמג. בעז״ה אפרסם מאמר מיוחד על פן זה של דרך לימודו של הרב קוק זצ״ל, שכמעט שלא עסקו בו. ראו ״חכמת ישראל בקרושתה״ (לעיל הערה 1), בהערה 134, שאין ספק שהרב קוק הולך בעקבותיו של רבו הנצי״ב במוכנות לשנות גרסאות. למשל הנצי״ב משנה את גרסת הספרי שהייתה מודפסת לפניו 73 פעמים בפרשת עקב בלבד! ראו בהרחבה אצל G. Perl, A Window into the Intellectual Universe of Rabbi Naftali ZviYehudah Berlin, Ph.D. Dissertation, Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 2006.
- 6. ראו בהרחבה בספריהם המקיפים של הר"נ גוטל, חדשים גם ישנים, ירושלים תשס"ה; ח' בן-ארצי, הראי"ה קוק כפוסק: יסודות חדשניים בפסיקתו של הרב קוק, ירושלים תשס"ג; א' רוזנק, ההלכה הנבואית, ירושלים תשס"ז.
- 7. למשל על עמדותיו בסוגיית היתר המכירה בשנת השמיטה ראו ספרו שבת הארץ, ובעניין היתר שמן שומשומין בפסח לאשכנזים ראו ראי״ה קוק, שו״ת אורח משפט, ירושלים תשנ״ג, סימן קיא-קיג.

הרב שאול ליברמן (רש"ל),⁸ מי שלימים נהיה גדול חוקרי התלמוד בדורו.⁹ כבר אז פרסם פרופ׳ ליברמן מאמרי ביקורת רבים והיה מרצה לתלמוד באוניברסיטה העברית, ועל דעת כן למד עמו הרב. רש"ל מעיד שתוך כדי לימודיהם היה מרצה מחידושיו לפניו, ושהרב קוק היה נהנה מהם מאד. העוקב אחר חידושיו של רש"ל באותם שנים, יודע שמדובר בבירור על חידושים מדעיים בלימוד.¹⁰

הלימוד ההשוואתי וההיסטורי כלול בתיאור דרך העיון הרצוי בעיני הרב קוק המופיעה באריכות ב"הרצאת הרב", 11 ובמקומות רבים בכתביו. 12 ביטוי מעשי לכך מופיע באיגרת הדרכה פרגמאטית לתלמידו הרב ישראל פורת, 13 שקיבל על עצמו (כחלק מחזונו הספרותי המחקרי של הרב קוק) לחבר ספר של מבוא כללי להלכה ותורה שבעל פה. לאחר הדרכה מפורטת ביותר. מסכם הרב: 14

בכלל דרך העבודה צריך להיות: להשוות על כל ענין את הבבלי לעומת הירושלמי וחיפוש בכל המקורים השייכים לו,¹⁵ מהקדמונים: התרגומים, המסורות, תשובות הגאונים וכו', עד דברי האחרונים: בעלי ההלכה, הפוסקים, המבקרים וכו', לחקור גם על העבודה החיצונה, כשל הנכרים, הקראים,¹⁶ ולברר את המקום שהלכו בו לפי תומם בדרך ישרה ומקום המעדת רגליהם. ובכלל להרבות בחיפוש, בחקירה של ישוב הדעת, ולמעט בהשערות ודמיונות. וכשירחיב ד' גבולנו נוכל לשוטט גם על פני כל היסוד המשפטי בכללות וכשירחיב ד' גבולנו נוכל לשוטט גם על פני כל היסוד המשפטי בכללות

- .176-168 ראו על כך בהמשך בהערות 168-176.
- 9. ראו למשל מ' כהנא, "מחקר התלמוד באוניברסיטה והלימוד המסורתי בישיבה", מ' כהנא (עורך), בחבלי מסורת ותמורה: אסופת מאמרים לזכרו של אריה לנג, רחובות, תש"נ, עמ' 118.
- 10. ר"ש ליברמן בריאיון עם הרמ"צ נריה, לקוטי הראי"ה, תל אביב תשנ"ה, עמ' 337–339 ראו בהמשך הערות 176–176.
 - .11 מודפס בסוף אורות התורה (לעיל הערה 4).
 - .12 ראו בהרחבה ב"חכמת ישראל בקדושתה" (לעיל הערה 1).
- 13. ראו על אודותיו אצל הר"נ גוטל, מכותבי ראי"ה, ירושלים תש"ס, עמ' קכה (שם נשמט תאריך פטירתו שהוא, על פי עדות נכדתו צ' צויבל, י"ט בניסן תשל"ד).
 - .14 אגרות הראי"ה, ב (לעיל הערה 5), עמ' קפב.
 - .15 ראו הדרכה דומה באורות התורה (לעיל הערה 3), ט, ג.
- 94. יש לציין שבספרו של ר"י בארי, אוהב ישראל בקדושה, ב, תל אביב תשמ"ט, עמ' 94, במקום לכתוב את המילה הבודדה "קראים", העדיף לכתוב "...", ובכך העז לבטל את חידושו של הרב קוק בנושא.

האנושיות, להראות עד כמה גדלה השפעת הקודש על החול, להעלותו, ונתחבר בזה עם חכמי לב יודעי ד' המבינים בספרויות עמים שונים.¹⁷

ג. חינוך כנו

הוכחה מעשית נוספת לאידאל שראה הרב בהכללת הגישה הביקורתית בלימוד תורה היא בכך שבחר דווקא בשני תלמידיו ה'פתוחים' והמשכילים ביותר, ד"ר ב"מ לוין וד"ר משה זיידל, לימים מראשי חוקרי הדור, להיות המלמדים של בנו יחידו הרב צבי יהודה, בצעירותו בבויסק.¹⁸

בשלב יותר מאוחר, לאחר שנותיו בישיבות גבוהות בירושלים, נסע הרצב"י להלברשטט כדי ללמוד תורה אצל הרב ד"ר יצחק אוירבך, וכן כדי להשתלם בלימודי חול, ולהכיר מקרוב את היהדות החרדית בגרמניה המשלבת "תורה עם דרך ארץ". צעד זה היה על פי התייעצות עם אביו הרב ועם רבו ד"ר ב"מ לוין. 19 אמנם לא מצאנו איגרות מפורשות מהרב קוק לגבי החלטה זו בחינוך בנו, 20 אך ניתן להבין את מגמתו החינוכית באיגרת שכתב הרב לתלמידו ד"ר זיידל, שם המליץ אף לו על צעד זהה.

- 17. ראו הר״ד כהן, משנת הנזיר, ירושלים תשס״ה, עמ׳ מט. נושא זה הופיע בתכנית הלימודים המקורית שהציע הנזיר ואושרה על ידי הרב קוק לישיבה המרכזית. ראו בהרחבה במאמרנו: " ׳אין לנו לירא מביקורת׳ הלימוד המדעי של הרב ׳הנזיר׳ ויחסו של הרב קוק״, צוהר לא (טבת תשס״ח), עמ׳ 105–107, ושם, בהערות 25, 57, 105.
- 18. הרצב"י קוק, לנתיבות ישראל, ב, ירושלים תשל"ט, עמ' יח, ו-סב; ר"ש אבינר, רבנו, בית אל תשס"ד, עמ' 12. אמנם מדובר לפני שלמדו בפועל באוניברסיטה, אך גישתו המחקרית של ד"ר לוין כבר התפתחה היטב בשנים שלמד אצל החוקר הקונטרוברסלי ר"ש אלכסנדרוב, לפני פגישתו והתחברותו עם הרב קוק, ראו מקורות שבהערה 92. גם רמ"ז עסק במחקר כבר בתקופת בויסק, ובוודאי הושפע על ידי ידיד נפשו מתקופה זו רב"מ לוין, שנושא זה בער בנפשו. על פי איגרת של רמ"ז לידידו הרב שלמה מנחם רם מאב תרס"ו, שמצאתי בארכיון של גב' מ' ליבזר, בתו של ד"ר ב"מ לוין, עולה שהיה כבר אז מיודד גם עם החוקר הגדול ר' זאב יעבץ. הקשר בין הרצב"י ושני רבותיו החוקרים נמשך גם שנים רבות לאחר מכן בהתכתבות, למשל בארכיון בית הרב, ח/ב/2 ובחלק מהאיגרות שהזכרתי בהערה 94. אגב, פרט מעניין ולא ידוע הוא שבאיגרת מו' בטבת תרס"ו, בארכיון בית הרב, ב/15, מוסר רמ"ז דרישת שלום ל"בנו יקירי מר צבי יהודה חיים יחי'." יש לברר מתי ומדוע הוסיפו לו את השם "חיים" ומתי הפסיק להשתמש בו?
- .19 נצח ישראל בגבורות, עמ' 163, מובא אצל ר"ש אבינר, צבי קודש, בית אל תשס"ה, עמ' 51.
- 20. אמנם זכר לדבר מופיע באיגרת לבנו בראשית תקופתו באשכנז, אגרות הראי"ה ב (לעיל הערה 5), עמ' רצא, "אם יחזיקו הצעירים [באשכנז] בדרכם זה, לחבק את כל היסודות אשר מהם בית ישראל יבנה ולכוללם יחד, על בסיס הקודש ההולך ופורח וחי, יש תקוה רבה מהם בעה"יי".

בתשובה זו, מתייחס הרב קוק לטיפוס החדש האידיאלי שהוא רואה בהדרכת תלמידו חביבו זה, לאחר שלמד כמה שנים בישיבות בויסק וטלז, שילך להכיר את אנשי "תורה עם דרך ארץ" של תלמידי הרש"ר הירש והר"ע הילדסהיימר באשכנז:

ותקפל את המעלות העליונות שרק על פי חנוכנו (המסורתי, מה שלמד בישיבות במזרח אירופה, א"ש) היינו יכלים לזכות בהן,²¹ עמם יחד (עם הדרך המדעי של יר"ש שבאשכנז, א"ש), ומהחיבור הזה יוצג לפניך טיפוס יקר מקורי ואורגני, הכולל ומאחד, קדושה חכמה וגבורה, תקוות צדק ואמת וזיו חיים.²²

סביר ביותר שהרב קוק שלח את בנו לאותו מקום, לאותה מטרה, שיתפתח להיות אותו "טיפוס יקר מקורי ואורגני" אידיאלי המתואר.

ד. התכנית לישיבה המרכזית

בתכנית שמשרטט הרב לישיבה מהסוג החדש שבחזונו אנו מוצאים פירוט מפורש ומעשי כיצד לימוד תורה צריך לכלול לימוד ביקורתי:

על דרך הקדושה אמתת חכמת ישראל²³ לכל סעיפיה, בכל הרחבתה, עד שלא יהיו עוד חכמת ההסתוריה והבקורת, הגיון הדעות, הפיוט וכל ענפיהם, שייכים דוקא לאותם האנשים החפצים דוקא בהירוס התורה ואמונת השי"ת. בזה נרויח את החלק היותר גדול ממה שאנו צריכים לעשות לד' בעת כזאת, לתשועת ישראל.²⁴

ובמקומות אחרים: "שיהיה כולל בקרבו גם את כל המובן של חכמת ישראל בדורנו. החלק הרוחני והמדעי שבתורה לכל צדדיו".²⁵ באחת מהכרזות שפרסם בנושא מרכז הרב, אפילו הגדיר שאחת מהמטרות היא להוציא "תלמידי חכמים גדולים בתורה,

- 21. גם רב"מ לוין וגם ר"מ זיידל התאכזבו מאוד מהרמה התורנית הירודה שמצאו במיוחד אצל התלמידים בסמינר בברלין, וכנראה לזה התכוון הרב קוק. ראו איגרת רמ"ז לרב קוק, מבין המצרים תרס"ז, ארכיון בית הרב, ב/ה/16, ובאיגרתו לר' שלמה מנחם רם שהזכרתי בהערה 18, ובאיגרת רב"מ לוין לרב קוק מב' בתמוז תרס"ה, ארכיון בית הרב, ב/ה/21. ראו גם אגרות הראי"ה, א (לעיל הערה 5), עמ' קצג-קצה. ראו אצל הראי"ה קוק, אדר היקר, ירושלים תשמ"ב, עמ' נז-נח, הסתייגויות מסוימות של הרב קוק מהסמינרים של אשכנז.
 - .22 אגרות הראי"ה, א (לעיל הערה 5), עמ' קז.
- .23 הביטוי ״חכמת ישראל״ משמש גם אצל הרב קוק בדרך כלל במובן של Wissenschaft, לעיל לימוד מחקרי-היסטורי, כפי שהיה מקובל בדורו, ראו ״חכמת ישראל בקדושתה״ (לעיל הערה 1), הערה 2.
 - .24 אגרות הראי"ה, א (לעיל הערה 5), עמ' קמח.
 - .25 שם, עמ' קיח, ו-כו.

ביר"ש, במדות טובות, מצויינים בחכמת ישראל, בדעת ה' ".²⁶ בפרסום אחר מתואר שהישיבה "לגמרי ער לשיטות המודרניות בלימוד, חכמה (במובן הסכולסטי האקדמאי, א"ש) ומחקר".²⁷ בכלל הדברים מובנים אף יותר כשנזכור שהישיבה המרכזית אמורה היתה להוות תשובת נגד לאוניברסיטה החילונית שנפתחה בירושלים.²⁸

בפרוספקט הישיבה משנת תרפ"ד, המפרט את תכנית הלימודים העתידית בישיבה, כתוב שהלימוד יכלול:

הבבלי עם הירושלמי בהערכה בכל סוגיה וסוגיה, בבחינה יפה של העמקה, הרחבה ובקורת נאמנה ערוכה באמונת לב וטהרת רוח בהתאמה להמקורות הראשונים, במדרשי התנאים, המכילתא, ספרא וספרי וכו' והתוספתא וכל דברי קדמונינו ההולכים ומתגלים מ"תקופת הגאונים" ושלאחריהם.²²

אם נשאר ספק כלשהו לגבי הכוונה, התרגום של אותה חוברת באנגלית מפורש אף "chapter by chapter and in a thoroughly critical manner, in that יותר: broad and deep critical form which leads up to an understanding of the early sources".

- .26. הראי״ה קוק, אגרות הראי״ה, ד, ירושלים תשמ״ד, עמ׳ רלא.
- H. Berman, "The Universal Yeshiva at Jerusalem", The Jewish Tribune, .27thoroughly alive to modern methods in study, in "Apr. 1, '27, scholarship and research"
- 28. אגרות הראי״ה, ג (לעיל הערה 5), עמ' רא; איגרות, ד (שם), עמ' קלו, רלא. ראו שבע איגרות שטרם פורסמו ותעודות מפתיעות במאמרי ״תעודות חדשות בענין גישת הרב קוק להקמת האוניברסיטה העברית״, המעין מז, ג (תשס״ז), עמ' 13–24.
- CRC הישיבה המרכזית העולמית בירושלים, ניו יורק תרפ"ד, עמ' 5, נמצא בארכיון 125/15 125/15, ונדפס שוב במאמרי הראי"ה (לעיל הערה 4), עמ' 65-62. גיליתי זאת בגיליונות המקוריים המוגהים שבעיזבונו של ד"ר ב"מ לוין, שהרב הפקיד בידו את ניסוח החוברות הללו בעברית ובאנגלית על בסיס דברי הרב ובאישורו. אמנם מצאנו שלמטרות של גיוס כספים היה מקובל באותה תקופה להציג את הישיבות כלפי התורמים בנימה יותר אקדמית מסיבות מגמתיות. ראו למשל אצל הגרי"י ויינברג, "הישיבות ברוסיה", הצפירה יז (אלול תר"פ), נדפס שוב בכתבי הרב וויינברג, ב, סקרנטון תשס"ג, עמ' רז-רח: "אמת, כי המשולחים והשד"רים כשהם מחזרים על ערי ישראל בחו"ל הם מכריזים על הישיבות כעל בתי-סמינר לרבנים, אבל אין הם עושים זאת אלא כדי לשבר את האוזן של הנדבנים בני חו"ל, שהשם סמינר צלצול יפה יותר וחבה יתרה נודעת לו. מציינים את הישיבה בתור ביהמ"ד גבוה ללמודי התלמוד, ששם מטיפים את חכמת התלמוד ומשתדלים בפתוחו". בכל זאת תכניתו של הרב הנזיר שהייתה לשימוש ולביצוע פנימי מעידה כמאה עדים שהרב קוק באמת האמין לכתחילה בדברים שנכתבו.

הרב ידע מראש כיצד תיראה תכנית הלימודים המקורית כשביקש דווקא מתלמידו המשכיל, הנזיר הרב דוד כהן, 30 לשרטטה. אכן ברשימה המפורטת שהכין הנזיר ושזכתה גם לאישורו של הרב קוק, 31 בראש רשימת הנושאים: (א) "תנך: לפי רוח הנבואה, ובביקורת הביקורת החיצונית". 32 כלומר לימוד בסגנון ביקורתי אמתי שאינו סותר את גדלותו הנבואית של התנ"ך, אלא אדרבה, מחזק אותה, יחד עם לימוד דחיית ביקורת המקרא של כפירה. (ב) "מדרש התורה: המידות שהתורה נדרשת בהן, לפי חכמת ההיגיון העברי המיוחד בסגולותיו, בהשוואה להיגיון הכללי". שוב מציע הנזיר לימוד עיוני מחקרי בהשוואה לגישות האחרות במגמה נעלה להראות את השוני. 33

הסעיפים שבהמשך: מבוא למדרשי הלכה (מכילתא, ספרא, ספרי); מבוא המשנה והתלמוד: דרכי המשנה ודיוקה, המשנה הראשונה והאחרונה, הברייתא, תוספתא, סדר הדורות ותולדותיהם: שימוש מדעי הטבע לתלמוד (לסדר זרעים: הבוטניקה; לחולין ונידה: הניתוח (ביולוגיה), וכדומה) הם דברים שלמד הנזיר בהיותו באקדמיה של הברון דוד גינצבורג בפטרבורג. הדגש הוא על הצדדים ההיסטוריים והמדעיים שמשקפים כיוון אקדמי יותר מאשר סגנון ישיבתי במובן המקובל של המונח. כך לימוד "שיטת המשפט התלמודי, בהשוואה למשפט הרומי", בוודאי נשמע מתאים ביותר ללימוד במחלקה תלמודית אוניברסיטאית.

כך גם בחלק לא קטן מתכנית הלימודים לתולדות הפילוסופיה הדתית העברית, שם כולל הנזיר למשל לימוד באסכולה האלכסנדרונית (חכמת שלמה, ארסטבולוס, פילון). באופן קונטרוברסלי ביותר כולל הנזיר בתכנית גם את חשיבות הלימוד של דברי "רבני הרנסנס" באיטליה, כולל דון יהודה אברבנאל, ר' יוסף שלמה דלמדיגו (היש"ר מקנדיא, אישיות השנויה במחלוקת גדולה, 35 אך יצוין שהרב קוק מכנה אותו "החכם המופלא") 136 ור' משה בן גרשם חפץ 37 (מחבר ספר מלאכת מחשבת) ועוד. 38

- .162 הערה שבט, הנזיר (לעיל הערה 17), עמ' 99-114, ובהמשך הערה 30
 - .31 משנת הנזיר (לעיל הערה 17), עמ' מט-נב.
- 32. כעבור שנים רבות, הסביר הנזיר בהרצאתו למפקחי החינוך הדתי, י"ח באב תש"כ, "על החינוך ותורת א"י במשנת הרב" (ערך ר"י טולדאנו), מורשה י (תשל"ו), עמ' 100, 100: "הכונה היתה גם לבקרת הבקרת שחשובה לבטל את ההנחות המוגזמות, של הבקרת, שיסודן אנטישמיות רוחנית".
 - .162 ראו בהערה .33
 - .162 משנת הנזיר (לעיל הערה 17), עמ' כד, וראו בהמשך הערה 34
- 35. דמות נערצת על ידי המשכילים, ראו למשל צ' גרץ, דברי ימי ישראל ה (תרגום לעברית: ש"ל ציטרון), תל אביב תשי"ט, עמ' 61.
 - .36 הראי"ה קוק, מוסר אביך, ירושלים תשל"א, עמ' כו.

הנזיר באמת מרחיק לכת בפתיחותו האינטלקטואלית כשהוא מציע ללמוד גם את הפילוסופיה האשכנזית העברית, והוא מפרט שכוונתו לכתבי רמ"ד (ר' משה [דסובר] מנדלסון, הרמבמ"ן, הנחשב בין ראשוני הרפורמה!) (ורנ"ק (ר' נחמן קרוכמל). רק כאן הסתייג הרב קוק זצ"ל, כפי שמעיד הנזיר, "ובשאלי את חוות דעת הרב, ויען ויאמר, אילו הייתי אני מחבר תכנית הייתה גם כן כמותה. רק בפילוסופיה האשכנזית של רמ"ד, (וביחוד רנ"ק פקפק". אכן התכנית של הנזיר מתאימה ביותר לחזון שבהרצאת הרב. (ב-22)

באיגרת שטרם פורסמה, מתייחס ד"ר ב"מ לוין לצורך באגודת הסטודנטים מאוניברסיטת ברן, ש"נזדקק להם ולדומים להם" בייסוד הישיבה שרוצים להקים ביישוב החדש. ⁴³ אין ספק שד"ר לוין מתייחס באיגרתו לאותה ישיבה שרצה הרב קוק להקים, שעליה דיברו בשיחותיהם הרבות והעמוקות במשך השנים בבויסק. ד"ר לוין ידע היטב, אולי יותר מכל אחד אחר, מהו בדיוק חזונו של הרב בעניין הישיבה, והוא נבחר לנסח את פרוספקט הישיבה ואת תיאורה העתידי. ⁴⁴ בדומה לכך, באיגרת אחרת

- 37. נשמט ר"מ חפץ מרשימת ר"י רודיק, חיים של יצירה ישיבת מרכז הרב לדורותיה", ירושלים תשנ"ח, עמ' 82, אף על פי שהוא מופיע כבר במקור, ר"ד כהן, קול צופייך, ירושלים תשל"ג, עמ' עא. ראוי לציין שבתמונת דיוקנו של ר"מ חפץ הנדפסת בראש ספרו, מלאכת מחשבת, וינציה ת"ע, הוא מצויר בגילוי ראש ונראה מגולח אפילו בפאות ראשו, אך הדבר אינו חריג בין רבני איטליה של תקופתו.
- 38. כך כתוב בכתב יד המקורי, ולא "מ"ט" כפי שמפוענח בטעות ובלי שום מובן בקול צופייך (שם). עמ' עא.
- M. Hildesheimer, "Moses Mendelsohn in Nineteenth-Century 39.39 Rabbinical Literature", Proceedings of the AmericanAcademy for Jewish Research 55 (1988), pp. 79-133.
- 40. כך בכתב יד המקורי על פי עדות הרב הראל כהן, עורך משנת הנזיר (לעיל הערה 17), ודלא כבקול צופייך (לעיל הערה 37), עמ' סז, ואחריו אצל רודיק (לעיל הערה 37), עמ' 81, שהושמטה ההערה על רמ"ד מנדלסון.
- ראו על אודותיו ועל הבעייתיות שבדרכיו אצל גרץ (לעיל הערה 35), עמ' 229-230.בפסקה שנשמטה מאורות האמונה אך מובאת באוצרות הראי"ה, א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 635, הרב מבקר בחריפות את ספרו של קרוכמל, "מורה נבוכי הזמן" והגישה האנטינומיסטית שלו, למעט בחשיבות המעשיות. לעומת זאת, ראו אצל L. Kaplan,"Rav Kook and Jewish Philosophical Tradition", Rabbi A.I. Kook and Jewish Spirituality, L. Kaplan and D. Shatz (editors), New York, 1995, pp. 74, note הטוען שקיימות הקבלות מובהקות ביניהם בנוגע לראיית ההיסטוריה.
 - .42 עליה הרחבנו ב"חכמת ישראל בקרושתה" (המאמר הקודם), ליד הערה 38 ואילך.
 - .43 איגרת מטבת תרס״ח, גנזך הציונות הדתית שליד מוסד הרב קוק, תיק 14–18.
 - .92- ראו הערות 29 ו-92.

כותב ד"ר לוין מברלין ומייעץ לרב לפנות אל ההיסטוריון רי"א הלוי ולשתף אותו בעניין ייסוד אותה ישיבה.⁴⁵

באגרת נוספת שטרם פורסמה, מסרב הרב קוק להצעה לנסות ליישם את חזונו לישיבה המרכזית בתוך המסגרת של ישיבת חברון שעלתה באותה תקופה לארץ ישראל:

הרי אין המטרות והתכנית שוות כלל,⁴⁶ וחברון אינה חפצה ואינה מוכשרת לשנות את תכניתה, למשל אפילו בצביון השיעור התלמודי שיהיה מתוקן ע"פ היסוד העקרי של השויית התלמודים הבבלי והירושלמי, והמשנה עם התוספתא, הזיקוק להספרא, הספרי והמכילתא בתור מדרשי התנאים, מקורות הקדומים לתורה שבע"פ, עם הגמרא ושיטות הראשונים. וכי הם יצאו מסדרם לסדרנו [?!]. וק"ו שלגבי קביעות עסק בתנ"ך בחכמת ישראל הפנימית, בתוכן מידותיה של תורה, במדע א"י ותולדותינו, שהם דברים יסודיים, נכנסים בכלל התכנית שלנו, שלא הם רוצים ונכונים להכנס בכל אלה, וגם בעצם [ש]יבת שפת הלימודים ושפת הישיבה בכלל שהיא בלשון הקודש, מפני הכרתנו שכל הטוב והקדוש שישנו בתחיית האומה מכל צד, צריך שיכנס אל הקודש פנימה... הרי הם (ישיבת חברון) עומדים במגמה שונה מהערכה זו.⁴⁷

כך בתיאור שונה במקצת אך מקביל, מתאר הרב זצ"ל את תכנית הישיבה לרב ד"ר י"צ הרץ, הרב הראשי של אנגליה (אגרת שטרם פורסמה):

שיעורים מיוחדים נתנים כישיבה לחכמת ישראל העיונית החל מגדולי המחשבה הקדמונים, כהרמב"ם, ורס"ג כו'... בהבנת היהדות בטהרתה והרחבתה שיעורים

- 45. איגרת מאלול תרס"ז, ארכיון בית הרב, ב/ה/18. באיגרת מתאריך ד' בשבט תר"ע, ארכיון בית הרב, ב/ו/13, משיב רי"א הלוי בהצעות קונקרטיות כיצד לדעתו יש לשלב את הלימוד בחכמת ישראל בתכנית הלימודים בישיבה המתוכננת.
- .46. בפרסום השני שהוציא משרד הישיבה בניו יורק לעיתונות באותה תקופה בשנת תרפ"ו, 25/8/26, הנמצא בארכיון-CRC, תיק 124/5, מוזכר (התרגום מאנגלית שלי, א.ש.): "הישיבה העולמית היא לא רק ישיבה תלמודית, אלא ישיבה ייחודית, ושונה מכל הישיבות הקיימות. הישיבה העולמית כבר גרמה ל"מטולטלת הזמן" לשוב בתנופה לתפארתנו העתיקה במולדתנו החדש-ישן".
- .47. האגרת החשובה הזאת שלצערנו הגיעה למרכז התיעודי בבית הרב בצורה חלקית, מתוארכת בסביבות שנת תרפ"ה, בין הפעילות להקמת האוניברסיטה (שהוקמה בניסן תרפ"ה) ועליית ישיבת סלבודקה לחברון (בשנת תרפ"ד) לבין העברתה לירושלים בעקבות מאורעות תרפ"ט. יתכן שהנמען הוא הרב אהרן טייטלבוים, נציג הישיבה המרכזית בניו יורק וקרוב משפחתו של הרב דרך נישואין. פרסמנו את האגרת בהיקף יותר נרחב באוצרות הראי"ה ו, עמ' 232-240.

מיוחדים ינתנו להם במדות שהתורה נדרשת בהן, בהטעמת ההגיון המיוחד לזה והרחבתו ושיעורים ביחוד בתולדות חכמת ישראל בהעמקה והדרגה. וישנם עוד שיעורים מוכנים, להיות נקבעים בישיבה, שמפני חוסר המקום וחוסר אמצעים הננו מוכרחים לדחותם כעת... כמו: תולדות ישראל, ומדע ארץ ישראל ממקורות היותר פנימיים, ממקור התורה הכתובה והמסורה בדיוק מדעי.

כך עולה גם באגרת לאגודת הרבנים שבאמריקה (שטרם פורסמה):

גם המטרה התכונתית של ישיבתינו היא ערוכה ע"פ סדרים של מחלקות ומקצעות רבות בחלקי התורה, בגפ"ת ופוסקים, בבבלי וירושלמי, בהלכה ואגדה, בחכמת ישראל בקדושתה (ההדגשה במקור!) ובמעמקי המוסר ודעת ד'... והננו (עבורם) מוכרחים לעסוק בע"ה בבנין האולמות הגדולים הנכונים ומסומנים ע"פ הא(ד)ריכלות.

באגרת אחרת (שטרם פורסמה), מפרט הרב לר"א טייטלבוים, נציג הישיבה בארה"ב, שישיבתו עמוסה עם הוצאה "כפולה ומכופלת" בגלל הצורך של "כחות הוראה לכל המקצעות שאנחנו שואפים שישיבתנו תהיה משוכללת על ידם".50

בע״ה במסגרת אחרת הרחבנו את היריעה בעניין ההבדלים שבין הרעיון המקורי ובין הביצוע בפועל בישיבה המרכזית, כולל הדרתם של הרב ד״ר ב״מ לוין והרד״ר מ׳ זיידל מלהיות חלק מצוות הישיבה. במסגרת זאת נסתפק לציין בקיצור, כי מטרתו הראשית של הרב קוק הייתה הקמת ישיבה שבה נלמדת ׳תורת ארץ ישראל הגואלת׳ במלוא מרחב הנושאים (תנ״ך, אמונה, מוסר, חסידות/פנימיות), בעברית וברוח לאומית. ייתכן שהרב העדיף לא לפתוח חזית נוספת, ואף ראה בוויתור על המטרה המשנית (של מחקר) תועלת לחיזוק ואיחוד השורות למען המטרה העיקרית. ייתכן שחלק מתלמידי הרב חרל״פ ה׳ירושלמיים׳ למשל, היו מצטננים בהתלהבותם לתורת ארץ ישראל אם הישיבה הייתה מרבה להדגיש שהיא כוללת גם את דגל המחקר (דבר שיתכן שהיה נכון אפילו לגבי המשגיח הירושלמי הרב יצחק אריאלי, שהיה דמות מרכזית ביותר בהבאת תלמידים ועיצוב הלימוד היום-יומי בישיבה דאז). ככל שמסר

- .124/5 תיק CRC, תיק בארכיון בכסלו תרפ"ו, הנמצאת בארכיון
- 49. אגרת מט"ז בתמוז תרפ"ט, שזכיתי לקבל מצאצאי נשיא האגודה, הגר"א סילבר זצ"ל, שנפרסם בע"ה בקרוב בספר אוצרות הראי"ה, חלק ו.
 - .124/5, תיק CRC, הנמצאת בארכיון-CRC, תיק לר"א טייטלבוים, הנמצאת בארכיון
- מרכז-הרב פרופ' נריה גוטל, "פרסום ראשון של תכנית הלימודים בישיבת מרכז-הרב בשנה"ל תרפ"ו", אורשת א (תש"ע), עמ' 1-7; א' שבט, "לבירור החלטתו של הרב קוק לצמצם את חזונו ללימוד מחקרי-מדעי בישיבת 'מרכז-הרב'", טללי אורות טו (תשס"ט), עמ' 174-149. ראו גם בהמשך ליד הערה 73. לאחרונה, מצאנו אגרת המפרטת את תכנית הלימודים בישיבה בשנת תר"צ, ובע"ה נפרסמה בעתיד הקרוב.

יותר מורכב, יש יותר מקום לחששו של ר"מ זיידל שה"רבים ייסוגו אחור", שכן יש יותר נושאים להתנגד להם.

בנוסף, על פי מה שהבהיר הרב בכמה מקומות, העיסוק בחכמת ישראל אינו מתאים לדעתו לכלל הציבור הרחב של תלמידי ישיבה אלא ל"יחידים"⁵³ "מצוינים". לשכאן טמון ההסבר מדוע העדיף הרב להעביר לפחות חלק מיישום האידיאל של מחקר בקדושה למסגרת של מכון הרי פישל.

ה. מכון הרי פישל לדרישת התלמוד

בשנת תרצ"ג, כשהקים הרב את מכון הרי פישל,⁵⁴ הוא חזר ופירט את תכנית הלימודים הרצויה, המזכירה מאוד את תכניתו המקורית של הנזיר לישיבה המרכזית, שזכתה לאישורו של הרב:

שיהיה לא רק מקום שיתקבצו בו תלמידי חכמים... שבכללה נכנסה גם כן אותה החלקה שקורין לה בימינו חכמת ישראל, או מדע היהדות, שהן עומדות במחיצה מחולקת מן עצמותה של תורה רק בזמן שעוסקיהם מפנים לבם רק למטרות חילוניות. אבל בזמן שהעוסקים בהם מכוונים את לבם לשם התורה, לשם שמים, הרי כל אלה המקצעות הכלולים באלה השמות של "חכמת ישראל" או "מדע היהדות" הן הן גופי תורה.

הרב קורא שם ללימוד מרחב התורה, כולל חכמת ישראל, מדע היהדות, בבלי וירושלמי, תוספתא, ספרא וספרי ומכילתא, המדרשים כולם, מחקר, המידות שהתורה נדרשת בהן לכל הסתעפויותיהן, תולדות ישראל, ידיעת ארץ ישראל, "לשון הקודש והגיונה, דקדוקה, וכל הופעותיה מראש מקדם ועד הזמן האחרון" ועיון ב"היגיון התלמודים ובארחות הבינה שלהם על פי הדרכים השונים אשר נתגלו מימי קדם עד התלמודים ובארחות הבינה שלהם על פי הדרכים השונים אשר נתגלו מימי קדם עד

- 52. איגרת לרי"א הרצוג מכ"ח בתשרי תרפ"ח, פורסמה אצל ר"י פילבר, כוכבי אור, ירושלים תשנ"ג, עמ' 244. ראו גם מאמרי הראי"ה (לעיל הערה 4), עמ' 53.
 - .47 הערה הקודם) הערה בקרושתה" (המאמר הקודם) הערה .53
- 5. א' פרנקל, "הרב דוב קוק", אנציקלופדיה ציונות דתית, ה, י' רפאל (עורך), ירושלים תשמ"ג, עמ' 423. גם היום מתנוסס ציור ענק של הרב קוק בכניסה למכון, ומתחתיו הכותרת: "הרב הראשי וראש רבני ארץ ישראל [...] הנשיא הראשון מייסד המכון והוגה דרכו בקודש". הרב דוב קוק התבקש על ידי אחיו הרב לעבד תכנית להקמת המכון ואף נשלח לחו"ל לחפש נדיב שישא בהוצאות. לצורך זה נפגש עם הרי פישל שהסכים לכך. משתי האיגרות של הרב מאלול תר"צ, הנמצאים בארכיון CRC 124YU עולה, שהר"ד קוק נסע לארה"ב למטרה זו כבר בתחילת שנת תרצ"א, וכן נמצא בליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 10), עמ' 1400.
 - .55 הראי"ה קוק, "המכון", קבצים מכתב יד קדשו, ירושלים תשס"ו, עמ' רכז.

הדורות האחרונים, עם כל משמני לשדם וקויהם".56 ראוי לציין שהשם הרשמי של המכון מיתרגם לאנגלית בתור "מכון הרי פישל למחקר התלמוד",57 והדבר מתבטא היטב בתקנון המפורט שלו. שם מודגש שהמטרה היא לבחור תלמידי חכמים מצוינים:

שהם גם בעלי כשרונות ספרותיים, שעליהם יהיה... לבור מתוך כל הספרות "the scientific and) התלמודית את החכמות והמדעים השונים (philosophical material" "philosophical material" שהיא מכילה בתוכה, לעבד את החומר ולהכינו לדפוס, באופן שחקירותיהם תהיינה לתועלת המדע והתרבות של העולם בכלל, ושל היהודים בפרט... שתינתן להם האפשרות לפתח את כשרונותיהם לעבודה מדעית, מעשית, בשדה דרישת התלמוד... הלכה, אגדה, מוסר, דרש וחכמת ישראל (Jewish Science), ביחד עם מדעים אחרים שהתלמוד מכיל בתוכו במו: משפטים, פילוסופיה היסטוריה, וכיוצא בהם (History etc.)58.

בחירתו של פרופ' שאול ליברמן להיות הראש הראשון של מכון הרי פישל (לפני שעבר לסמינר הרבנים הקונסרבטיבי בניו יורק), מוכיחה כמאה עדים מה היו המטרות המדעיות של מוסד זה. 50 באיגרת משנת תרצ"ח, למשל, כותב רש"ל לפרופ' לוי גינצברג מהסמינר, שהוא מפחד שפרופ' י"נ עפשטיין יכעס שהמהדורה המדעית שהוא מתכנן בהרי פישל "תשיג את גבולה" של תכנית דומה שתכנן עפשטיין באוניברסיטה העברית. 60 לאור התקנון הקשוח והמחושב היטב של המכון, המפקיד אחריות כל החלטה חינוכית ועקרונית בידי הרב קוק, 61 אין ספק שהרב היה מעורב

- Continuation of My Biography "Forty Years of Struggle, שם. השוו ה' פישל, 56 אמרים , for A Principle," 1928–1941, pp. 13-15 להיחשב לשם הענקת תואר שני ושלישי.
- .57. ספר לכבוד חג יובל השבעים של ישראל אהרן הרי פישל, מכון הרי פישל (עריכה), ירושלים "The Harry Fischel Foundation for Research in תרצ"ה, עמ' 7 בחלק האנגלית, "Talmud"
- 58. י"א (הרי) פישל, "תקנות מכון הרי פישל", ספר היובל (שם), עמ' פה. הבאנו משם גם את התרגום לאנגלית כשהוא מחדד את תוכן הדברים. מר הרי פישל מצוין כמחבר התקנון אך ארשה לעצמי לשער שהייתה מעורבות משמעותית לחתנו, הרב חיים שמשון (הרברט) גולדשטיין, בניסוחו (מעורבותו החשובה אף מונצחת עוד היום בכניסה לבניין המכון). ממה נפשך, כנראה שהתקנון המקורי הוא המופיע בשפה האנגלית ואילו העברית היא תרגום.
- E. Schochet and S. Spiro,"Saul Lieberman The Man and His Work" New .59 .62 כך הרגיש גם הר"שאליעזרי, ראו הערה. York 2005, p. 9
 - .60 מובא אצל Schochet שם), עמ' 93. מובא אצל .60
 - .61 פישל (לעיל הערה 58), עמ' פג-צג.

במינויו של רש"ל,⁶² שכן רש"ל היה כאמור החברותא של הרב בשנת קבלת התפקיד.⁶³ אמנם הצוות שנבחר בקפידה מתוך מועמדים רבים⁶⁴ לחקור ולכתוב במכון כלל בוגרי ישיבות ללא רקע מדעי, אך תפקידו של רש"ל היה בדיוק להדריך אותם בתחום זה.⁶⁵

פעילותו של הרב קוק בייסוד המכון ובהפעלתו הייתה דווקא בשנותיו האחרונות,60 והיא מעידה על כך שהרב קוק לא חזר מחזונו בנושא השימוש בכלים ביקורתיים בלימוד תורה עד סוף ימיו.67 מכאן מוכח שאכזבתו ממה שנלמד בפועל באוניברסיטה

- סיפר לי הגה"ר שאר-ישוב כהן זצ"ל, שהיה לימים מנהל מכון הרי פישל (ואף נשוי לנכדתו של הרי פישל), בריאיון בי"ג בתשרי תשס"ח, שהמינוי היה בהחלט בחיי הרב קוק, ושהיו בבת אחת נשיא (הראי"ה קוק), ראש (רש"ל) ומנהל (הרב דב קוק). מפרט הנדיב מר הרי פישל, Continuation (לעיל הערה 49), עמ' 37-34, שרש"ל מונה ב-5/35, וכידוע נפטר הרב כעבור כארבעה חדשים. אמנם רופאיו של הרב דב קוק אסרו להתייעץ עמו בנדון, אך בחירתו של מקורבו הרש"ל עם הסכמתו של הרב דב קוק בוודאי היתה מקובלת ושימחה את הרב. אמנם בספר היובל לכבוד הרי פישל (לעיל הערה 50), עמ' יא, שיצא לאור בתמוז תרצ"ה, חודשיים אחרי מינויו של רש"ל וחודשיים לפני פטירת הרב, לא מוזכר רש"ל בין צוות המכון. כפי הנראה היה המינוי לאחר הבאת הספר לבית הדפוס, וזה היה זמן רב לפני שהספר יצא לאור. בהקשר זה ראוי לציין כיצד מכנה הרב דב קוק, ידו הארוכה של אחיו הרב, את רש"ל בהקדמה למסכת מועד קטן, מהדורת הלכה ברורה, ירושלים ת"ש, עמ' 3: "חברנו הגדול בעבודת המכון כליל המדעים ופאר החכמים הגאון מוהר"ר שאול ליברמן שליט"א ראש המכון". הרב שאר-ישוב ציין שייתכן שהרב מאיר בר-אילן, חמיו של רש"ל וחבר ב"מועצת גדולי התורה והמדע" של המכון, השפיע על קבלתו לתפקיד, וכך הזכיר גם ר"ש אליעזרי, ראיון עם ר"י רודיק מאב תש"נ, שתמלילו במרכז התיעודי של בית הרב קוק.
- 63. בריאיון עם ר"ש ליברמן, ליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 10), עמ' 337, למדו ביחד טור ובית יוסף בכל יום בשנים תרצ"ד-תרצ"ה. ראו הערה 163.
- 64. הר"ד קוק, "המכון בתחלת התפתחותו", ספר היובל (לעיל הערה 57), עמ' פ. מלכתחילה נדרשו דרישות גבוהות כדי להגיש מועמדות, ומתוך 51 מועמדים שעמדו בקריטריונים, נבחרו 13 שהצטיינו במיוחד בבחינות.
- .65 (שט). הוא (לעיל הערה 49), עמ' 36, וכן שמעתי מהרב שאר-ישוב כהן (שט). הוא הוסיף שאחד מחניכיו שם, רמ"ל זק"ש, שמילא את מקומו של רש"ל כראש המכון לאחר עזיבתו, הוציא לאור כתבי יד רבים אך לא עבר שום הכשרה מדעית חוץ מאשר מה שלמד מרש"ל במכון. אכזבתו של רש"ל מהפן המדעי של המכון מתבטאת במכתבו לפרופ' ל' גינצבורג, ראש הסמינר לרבנים, משנת ת"ש, מובא בחלק העברית של Kapiro, Saul גינצבורג, ראש הסמינר לרבנים, משנת ת"ש, מובא בחלק העברית של לסמינר לסמינר ליסמינר ליסמינר בעולמנו אנו".
 - .54 ראו הערה .66
- 67. אמנם יש צורך להרחיב בשאלה מדוע העדיף הרב לעשות כן במסגרת חיצונית ולא בכותלי הישיבה המרכזית כפי שתכנן מלכתחילה. ראו מה שכתבנו ליד הערה 52.

העברית (כעשור לפני הקמת מכון הרי פישל) הייתה מתוך הסתייגות מ**צורת** הביקורת ומרבים מאנשי הצוות,⁶⁸ ולא מעצם הלימוד המדעי-ביקורתי, שהרב סובר שניתן ושיש לעסוק בו, אך מתוך כבוד וקדושה.

ו. מגעיו עם סמינר הרבנים מברלין ו"ישיבה אוניברסיטה"

הרב קוק פעל בצורה מעשית ביותר במטרה להעלות ארצה את הסמינר לרבנים ולמורים של הרב הילדסהיימר מברלין לארץ ישראל. "ס הסמינר שילב לימודים תורניים (גם בסגנון מדעי) יחד עם לימודים אקדמיים לתואר, "ס וכפי שכתב בזמנו לתלמידיו "חשב הרב קוק שקיימת תועלת רבה בגישה זאת. לעומת זאת, לחץ הגרח"ע גרודזינסקי על הרב קוק בלפחות ארבע (!) איגרות שונות בפרק זמן קצר, שלא להעלות את הסמינר לארץ הקודש. "כפשרה הציע הרב להעלות אותו לתל אביב ולא לירושלים, וכך הוא כותב לגרח "ע, באיגרת הרואה כאן אור לראשונה:

וגם לפני זה (=כלומר עוד לפני דברי מחאתך, א"ש) העירותיו (מעצמי, לרבד"ר הילדסהיימר, א"ש) שע"ד קביעות בימ"ד לרבנים כזה בירושלים אין מה לחשוב, כי ההתנגדות תהי' גדולה ונוראה אבל הוא השיב לי שאינו חושב ע"ד ירושלים, כ"א ע"ד ת"א. ושם נתקבל הענין ברצון.⁷³

- .68 ראו בהרחבה מאמרי שבט, אוניברסיטה (לעיל הערה 26).
- 69. א' וילמובסקי, "על העברת סמינר הרבנים לא"י", היסוד ג, י (י' בטבת תרצ"ד), עמ' 2; ראו באריכות אצל העברת סמינר הרבנים לא"י", היסוד ג, י (י' בטבת תרצ"ד), עמ' 2; ראו באריכות אצל מחלם. Orthodoxy, London 1999, pp. 129-134

 D. Schwartz, "Early But Opposed- Supported But Late: Two בנידון ראו גם Berlin Seminaries Which Attempted to Move Abroad", LBIYB 36 (1991), עמ' שנב-שנה; איגרות לראי"ה, רב"צ שפירא (עורך), ירושלים תש"נ, עמ' תנה. נמצא אצלי עוד חומר רב בנושא, כולל איגרות שטרם התפרסמו ובע"ה עוד חזון למוער.
- .70. ראו י' עמנואל, "סמינר או ישיבה לרבנים? ליום הזכרון המאה של הרב עמ'הילרסהיימר", המעין לט, ד (תשנ"ט), עמ' 11–16; הר"ק כהנא, "הגר"עהילרסהיימר ובית מדרשו", המעין כט, ד (תשמ"ט) עמ' 1–8; בעדות רב"מ לוין ור"מ זיידל באיגרות שהזכרתי למעלה בהערה
 - .71 ראו הערה 22 לעיל.
 - .72 איגרות לראי״ה (לעיל הערה 61), עמ' תנה, תנז, תנט, תסד-תסה.
- 73. ארכיון בית הרב, אכ/230. אכן כך מעידים הרב וויינברג, ר"מ אויערבך, ור"ש גרינברג, הר"י וויינברג (לעיל הערה 29), עמ' שנא, ששמעו מהרב הילדסהיימר שהתקבל באהדה "מצד חוגים רחבים של אחב"י בתל-אביב" ובתמיכת הרבנים הראשיים שם, ושרוצים להעביר את בית המדרש "לעירנו העברית".

לאחר מכן כאשר אף הצעה זו לא התקבלה על ידי הרח"ע, הציע הרב קוק שיעלו רק את הסמינר למורים (ולא לרבנים), ורק לתל אביב. ⁷⁴ בסופו של דבר, התכנית לא יצאה לפועל דווקא בגלל התנגדותם של היוזמים עצמם, אנשי הסמינר, הרב י"י ויינברג ואחרים לנטישת יהדות גרמניה בעת צרתה. ⁷⁵

בתקופה ההיא היו שראו בישיבה אוניברסיטה בניו יורק מוסד מקביל ודומה לסמינר הרבנים של הרב הילדסהיימר בברלין. ⁷⁶ על כן אין זה מפתיע שהיו לרב קוק גם מגעים עם הרב ד"ר דב (ברנרד) רעוול, ראש הישיבה ונשיא ישיבה אוניברסיטה לשיתוף פעולה בין מוסדו ובין ישיבת מרכז הרב. ⁷⁷ הקרבה עם ד"ר רעוול התבססה על חילופי מכתבים עוד מתקופת שהות הרב בלונדון, ונוצרה מלכתחילה באמצעות אחד מהתלמידים המובהקים ביותר של הרב, ד"ר מ' זיידל, שהציע לרעוול להצטרף לפעילות דגל ירושלים. ⁷⁸ בביקורו של הרב באמריקה בשנת תרפ"ד, הוא קיבל את ד"ר רעוול במאור פנים מיוחד כשבא לבקרו במלונו ואמר: "הרי אנו ידידים ותיקים, אף שלא התראינו עד עתה". ⁷⁹

בתור אדם העומד בראש מוסד שחרת על דגלו "תורה ומדע", ומייסד בתור אדם העומד בתור אדם שחרת על דגלו "תורה ומדע", "of Jewish Academicians of America" ("החברה לאקדמאים יהודים באמריקה"), אין ספק שבין הנושאים שעלו בין החוקר ד"ר רעוול (שהתפרסם בזכות מחקריו על הקראים) ובין הרב היה הנושא של חכמת ישראל בדרך התורה. שניהם לא רק עודדו אלא גם חיברו ופרסמו ערכים באנציקלופדיה הדתית-מדעית "אוצר ישראל". "א ייתכן שאף שוחחו על דרכו של רבו הנצי"ב, שרעוול חקר על אודותיו

- 74. הראי״ה קוק, שו״ת עזרת כהן, ירושלים תשנ״ג, עמ׳ רפד; איגרות לראי״ה (לעיל הערה 61), יימ׳ מסד-מסד
- לעיל M. Shapiro, Yeshiva World שם; במיוחד אצל הערה 69; איגרות לראי״ה, שם; במיוחד אצל הערה 69) בעמ' 134.
 - J. Gurock, The Men and Women of Yeshiva, New York 1988, pp. 30. .76
- A. Rothkoff, "The 1924 Rabbinical , עמ' רלה; עמ' הערה 5, עמ' הערה 77 אגרות הראי"ה, ג (לעיל הערה 5, עמ' רלה; Delegation Visit", Jewish Life 36 (Nov. 1963), p. 59

 YU Archives, Acc. איגרת ר"ד רעוול לרב קוק מי"ז באדר תרפ"ה, 271–271 מובא גם אצל ר"י פילבר (לעיל הערה 52), עמ' 271–271.
- .78 י' אבן-חן, רב ומנהיג, ירושלים תשנ"ט, עמ' 447. האיגרות אינן מופיעות באגרות הראי"ה.
- 79. אבן-חן, שם. הר״ד רעוול, שהוא בן-גילו של רמ״ז, למד בטלז לפני שהיגר לארה״ב בתרס״ו, וייתכן ששם הכירו השניים.
- Ira Robinson, "Cyrus Adler, Bernard Revel and the Prehistory of אור .80 Organized Jewish Scholarship in the United States," American Jewish History 69 (4) (1980): 497-505
 - .203-202 ראו ליד הערות .81

ופרסם עליו בערך באנציקלופדיה הנ"ל, תוך כדי הדגשת גישתו המחקרית-ביקורתית של הנצי"ב בלימוד. מבחינה קונקרטית, בהיותו באמריקה, הציע הרב קוק בוועידה של ה-Union of Orthodox Synagogues, משלוח רבנים בין שני המוסדות, משלוח תלמידים מישיבה אוניברסיטה לתקופה מסוימת למרכז הרב, והוצאת כתב עת תורני משותף. 83

קשר מחקרי נוסף ביניהם היה אותו תלמיד של הרב קוק, ד"ר זיידל, ⁸⁴ שנבחר על ידי רעוול לעמוד בראש מחלקת התנ"ך באוניברסיטה, משום שידע שיכול היה לסמוך עליו ללמד את השימוש היעיל בכלים מדעיים בלימוד תורה, וכן "מה להשיב" למבקרי המקרא. ⁸⁵ למרות זאת היו כאלה מהאגף השמרני שבין הר"מים שם שחשרו ברמ"ז בדעות ליברליות מדיי בתנ"ך, ⁸⁶ אך הרב רעוול עמד לימין תלמידו של הרב קוק.

אין ספק שהרב קוק ידע מתלמידו הנ"ל, ומפגישותיו עם ד"ר רעוול, שמדובר באוניברסיטה שבה עוסקים גם בלימוד תורה בביקורת מתוך קדושה, ועל דעת כן הוא שיתף אתם פעולה.88

ז. יחסיו לתלמידיו החוקרים

עובדה מעניינת ביותר, שטרם עמדו עליה, היא שרוב התלמידים הקרובים ביותר של הרב קוק (אפשר לומר כולם, חוץ מהגרי"מ חרל"פ, הר"י אריאלי, משגיח הישיבה, ובנו הרב צבי יהודה קוק, שכולם למדו בעיקר בישיבות ירושלמיות), נהיו לאחר שנים רבות של לימודים בישיבות קלאסיות לחוקרים מדעיים-תורניים מבין השורה

- 28. ר"ד רעוול, "נפתלי צבי יהודה ברלין", אוצר ישראל, ג, י"ד אייזנשטיין (עורך), ניו יורק תרס"ז, עמ' 213. ראו גם למעלה בהערה 5.
 - Das Yiddishe Licht, New York, 30/5/24, (English section), pp.12. .83
 - .84 ראו עליו בפרק הבא.
 - .48 (לעיל הערה 76), עמ' Gurock .85
- A. איר (שם), עמ', 57, 80, ו-264, הערה 22; הערה 26. הר"ד סילבר, מצוטט בריאיון אצל גורק (שם), עמ', 77, 80, הערה 86. Rakeffet-Rothkoff, Bernard Revel, Philadelphia 1972/5732, p. 60.
 - .80 ,77, 49 (לעיל הערה 76), עמ' 49, 77, 80
- 88. ראו איגרות לראי"ה (לעיל הערה 61), עמ' תצד, ששמע הגרח"ע גרודזינסקי על רעיון להקים מוסד כישיבה אוניברסיטה בארץ, וכתב גם כאן לרב קוק להזהירו ולבקש ממנו למנוע כל תהליך בעניין זה ("ובודאי (!) יעמוד הדר"ג על המשמר בזה"). ראו תגובתו האמביוולנטית של הרב קוק לנושא, הראי"ה קוק, שו"ת דעת כהן, ירושלים תשנ"ג, עמ' תכח, שמשיב בקצרה שלא שמע על כך, אך הוא נמנע מלהזדהות עם התנגדותו העקרונית של הרב גרודזינסקי לרעיון למרות מעמדו כעין ריש גלותא.

הראשונה של הדור! העיון באגירות החמות ביותר של הרב דווקא לתלמידים הללו⁸⁸ מעלה שהקשר בין הרב לבינם אינו למרות היותם חוקרים אלא אדרבה בגלל היותם חוקרים. הרב תלה בהם תקוות גדולות להיות אותו "טיפוס יקר מקורי ואורגני, הכולל ומאחד, קדושה חכמה וגבורה, תקוות צדק ואמת וזיו חיים", המשלבים תורה, לאומיות, מוסר, ביקורת, ומודרנה.⁶⁹ תלמידים אלו הם:

הרב ד"ר ב"מ לוין (תרל"ט-תש"ר): עורך ומוציא לאור מהגניזה של אוצר הגאונים ו"גנזי קדם", ומייסר עם הרב קוק כנשיא חוג "תחכמוני" לסטודנטים הדתיים באוניברסיטת ברן. כיהן כמנהל בתי ספר "נצח ישראל" ו"אלומה", הישיבה התיכונית הראשונה בארץ שפעלה עם ברכתו והסכמתו של הרב. 20 כנראה התלמיד חבר הקרוב ביותר של הרב לפני עלייתו ארצה. 20 לפי עדות בתו של ד"ר לוין אין מדובר בקשר של רב ותלמיד רגיל אלא היחס בין השניים היה דו -סטרי. הרב קוק היה מתייעץ עם רב"מ בתחומי התמצאותו ובענייני הנהגת הציבור, 20 וכן מוכח מההתכתבות שביניהם. 40 עיון באיגרות של הרב קוק משקף את ההערכה והחיבה שלו לתלמידו החוקר, למשל: "ידידי הנאמן הרב החכם ממולא בכל טוב 2017; "ידיד לבבי הרב הגדול, לתורה ולתעודה, צפנת פענח, מוהר"ב מנשה ד"ר לוין שליט"א, שלו' רב לך יקידי,

- -127–103–102, עמ' 13, עמ' 101–1103–127. במיוחד לד"ר לוין וד"ר זיידל, ראו מכותבי הראי"ה (לעיל הערה 13), עמ' 102–1103–127. 128
 - .90 אגרות הראי"ה א (לעיל הערה 5), עמ' קז.
- 91. מוזכר ב"תולדות אלומה", אוסף אלומה א (תרצ"ו), עמ' 159–160, ובריאיון שלי בכ"ח בשבט תשס"ז עם בתו, גב' מאירה ליבזר.
- 92. השניים היו מטיילים ומשוחחים רבות ביחד, ראו אצל רב״מ לוין, ״מפרקי זכרונותי״, סיני ייא (אדר-ניסן תש״ר), עמ׳ קצו; י׳ רפאל, ״ב״מ לוין״, אנציקלפדיה של הציונות הדתית
 (לעיל הערה 54), ג, עמ׳ 115; הר׳ צב״י קוק, לנתיבות ישראל, ב (לעיל בהערה 18), עמ׳ יח;
 חומר רב מצוי בארכיונה הפרטי של בתו, גב׳ מאירה ליבזר; רמ״צ נריה, שיחות הראי״ה, תל
 אביב תשל״ט, עמ׳ רלד, טל הראי״ה, תל אביב תשמ״ה, עמ׳ קלט, ליקוטי הראי״ה (לעיל
 הערה 10), עמ׳ 376 ואילך. ראו גם בהערה שלהלן.
- 93. ריאיון המוזכר למעלה בהערה 91. בתו העידה שהיה מתפלל בישיבה בשבתות ונשאר לאחר מכן ללמוד עם הרב. הם גם המשיכו לטייל ולשוחח ביחד, במיוחד בקיץ כשגרו בשכנות בקרית משה בעשור האחרוז של חיי הרב.
- 94. ראו אצל מכותבי ראיה (לעיל הערה 13), עמ' 128-127, אך במיוחד באיגרות שכתב ד"ר לוין אל הרב, המעידות שהוא מתייחד בכך שהרשה לעצמו להעיר הערות ביקורתיות (כמובן לוין אל הרב, המעידות שהוא מתייחד בכך שהרשה לעצמו להעיר בקדושה, עמ' 272-279; ארכיון מתוך הערצה וכבוד) על דברי הרב: י' בארי, אוהב ישראל בקדושה, עמ' 272-169; ובאיגרות החדשות שנפרסם לראשונה בע"ה במאמר שהזכרנו בהערה בית הרב, ב/ה/22-16.
 - .95 צל רמ"צ נריה (לעיל הערה 92), עמ' רכג.

לתורתך ולחכמתך, ולשאיפותיך הגדולות"6°, "חביבי וחמודי הרב הגדול החוקר המומחה בתקופת הגאונים". 7° הרב מתייחס שם ל"ספרים הנכבדים וחקירותיו המצוינות". ביטוי מעניין להערכה הכנה של הרב נמצא בעדות של בחור בר מצווה שמסר שמכל הספרים האפשריים בחר הרב קוק להעניק לו בתור דורון דרשה את הכרך הראשון של אוצר הגאונים של רב"מ, עם הקדשה על חשיבות העיסוק בתורת הגאונים בלימודו. 5° דוגמה לחיבה אישית מיוחדת מורגשת כשמתרפק הרב על כך שההתכתבות עם רב"מ "מזכרת אותי את המעמדים שבהם הייתי מדבר באזניך את רחשי לבבי, משפע של אור ד' אשר באור תורת אמת, והנני משוה לנגד עיני את נפשך העדינה, שספגה בקרבה באהבה רוממה את כל אומר והגיון". 6°

הרב מגלה בכמה מקומות את תקוותיו מתלמידו זה לקדש שם שמים בתחום המחקר: "זעתה הנני רואה אותה ("נפשך העדינה", א"ש) צועדת בגאון שם ד' להגיע אל המעלה הדרושה, להיות ממקדשי שם השי"ת ושם ישראל באמת ברבים. עלה והצלח ויהי ד' עמך". "חוי לציין שבאותה איגרת כותב הרב לרב"מ על תכניותיו להקים ישיבה מסוג חדש, ושכנראה בכוונתו לבקש מתלמידו בבוא העת ללמד שם. עם הגיעו ארצה אף סיפר הרב לגרי"מ חרל"פ על אודות רב"מ "וניבא עליו בימים ההם גדולות ונצורות".

הרב קוק בירך וחיזק וכנראה שגם שלח את רב"מ לוין ור"מ זיידל, תלמידיו הקרובים ביותר בבויסק (שכאמור, אף בחר בהם להיות המלמדים הפרטיים של בנו),¹⁰² לעולם ביותר בבויסק (שכאמור, אף בחר בהם למחקר תורני בקרושה.¹⁰³ בכניסתו לעולם האקדמי,

- 96. אגרות הראי״ה ד (לעיל הערה 26), עמ' קלג, בדומה לכך, מאמרי הראי״ה (לעיל הערה 4), עמ' 314.
 - .316 אמרי הראי"ה (שם), עמ' 316.
 - .98 רש"ב ורנר, הובא אצל רמ"צ נריה, ליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 10), עמ' 383.
 - .99 אגרות הראי"ה א (לעיל הערה 5), עמ' קכב.
 - .100 שם, עמ' קכא.
- 101. רי"מ חרל"פ, ספר היובל להרב ד"ר ב"מ לוין, במלאת לו שישים שנה, הובא אצל רמ"צ נריה, לקוטי הראי"ה (לעיל הערה 10), עמ' 383.
 - .10 ראו בהערה 18.
- 103. גב' מאירה ליבזר (לעיל הערה 91), בתו של ד"ר ב"מ לוין חזרה כמה פעמים על כך, שהרב קוק שלח את אביה לאוניברסיטה למטרה זאת. ראו אצל הרב יעקב אריאל שליט"א, "לא חלמתי להיות רב", ריאיון עם י' פישביין, אתרוג 19 (תשס"ו), עמ' 16, שמוסר שנשלחו רב"מ ורמ"ז עלידי הרב קוק ללמוד באקדמיה כדי ליצור אינטגרציה בין מדע, תורה וחינוך. כך גורס גם הרצ"י טאו, צדיק באמונתו יחיה, ירושלים תשס"ב, עמ' יב-כו, ובדומה לכך, הרמ"צ נריה, ליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 10, עמ' 398, "[הרב] עודד צעירים מספר, וביניהם את תלמידו המובהק רבי ד"ר משה זיידל ז"ל, שילמדו לאחר שמילאו את כרסם

מאחל לו הרב, "ברכתי עצורה בלבבי למועד אשר בא לאוניווירזיטעט, שיהיה להצלחה, לרוממות קרן אורה למעלתו, לתורה וישראל בע"ה." מצדו, מאשר רב"מ שמטרותיו שם זהות לדברי רבו, כפי שהכירם היטב מכלי ראשון: "יה"ר מלפני השי"ת לחזק את לבבי... ואשתדל בכל נפשי להיות ממקדשי שם שמים ברבים כי אלה הם כל מאויי רוחי לקים ולהחזיק את היהדות כמרגלא בפומיה דאדמו"ר בתורת 'ויגזל את החנית מיד המצרי ויכהו בחניתו'."¹⁰⁴ כלומר, הרב היה רגיל לחזור על כך שצריכים לגזול את כלי הנגיחה מהחוקרים המקולקלים ולהיעזר בהם כדי להפריך את טענותיהם (נוסף על הערך והתועלת העצמית שבלימוד התורני המדעי, שעליהם הרחבנו במאמר הקודם). גם במשך השנים המשיך הרב קוק לעודד את תלמידו במחקריו הקדושים: "חזק ואמץ והאיר אור תורה ודעת, להגדיל ולהאדיר תעודה בישראל", ¹⁰⁵ חברותם הייתה חזקה עד סוף ימיו של הרב.

 הרב ד"ר משה זיידל (תרמ"ו-תשל"א): אחד מגדולי חוקרי התנ"ך והלשון בדורו, ראש מחלקת התנ"ך בישיבה אוניברסיטה, מפכ"ל של החינוך היהודי בבולטימור ומנהל במשך שנים רבות את הסמינר למורים של המזרחי בירושלים.¹⁰⁷ הרב קוק אף העיד שלעומת רבים אחרים מתייחד רמ"ז בכך שהוא מבין לעומק את תפישת עולמו

בש"ס וככל הנלווה אליו - גם מדעים שונים באוניברסיטאות כדי שיוכלו להתמודד עם בעיות דורם." לעומת זאת, ראו דעתו של י' מאיר, "'אורות' ו'כלים': בחינה מחודשת של 'חוג' הראי"ה קוק ועורכי כתביו", קבלה יג (תשס"ה), עמ' 225, הערה 252, המסתפק בשליחות זאת. אך דברי הרב קוק, בצירוף עדותה של בתו של ד"ר לוין, מבהירים את הספק. בנוסף, יש לציין שאין ספק שתלמידי הרב צבי יהודה (הרב טאו והרב אריאל) מסרו את דבריהם על פי מה ששמעו מפיו, ולא היה לרבם שום מגמה כלל לעודד את תלמידיו ללכת לאוניברסיטה [על פי עדות פרופ' רמ"צ נהוראי בריאיון מכ"ג בטבת תשס"ז, שככלל, התנגד הרצי"ה מאד להליכת תלמידיו לאוניברסיטה, וראו עדות ר"צ קפלן, ראו רוזנק (לעיל הערה 6), עמ' 713, הערה 105, והשוו הר"נ גוטל, "מורכבות יחסו של הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל לממשקי תורה ומדע", אורשת ד (תשע"ג), עמ' 131– 156]. על כן דבריהם, שנאמרו בבירור, נאמנים יותר מספק רחוק.

- .21/ה, מח' בתמוז תרס"ה, ארכיון בית הרב, ב/ה/21.
 - .105 אגרות הראי"ה, ב (לעיל הערה 5), עמ' יא.
 - .177 או בהערות 93, 177.
- 107. ראו אצל ר"י קיל, "דברים אחדים על המחבר ועל ספרו", הקדמה לחקרי מקרא של ד"ר משה זיידל, ירושלים תשל"ח, עמ' 1-17, שם כונסו רבים ממחקריו; רמ"צ נריה, לקוטיהראי"ה (לעיל הערה 10), עמ' 398 ואילך; הרב צב"י קוק, "חמודה של תורה- מו"ר ר' משה ד"ר זיידל זצ"ל", לנתיבות ישראל, ב (לעיל בהערה 18), עמ' סב-סג; Biographical Bureau, Who's Who in American Jewry, New York 1927, p. לעיל הערה 76, עמ' 49, 77, 88; חומר בארכיונה הפרטי של בתו של ידידו ד"ר לוין, גב' מאירה ליבזר.

ואת סגנונו של רבו. 108 כמו ד"ר ב"מ לוין, שומר הרב קוק ביטויי חיבה ואהבה מיוחדים לרמ"ז, ומכנה אותו אהובי לעתים קרובות, לא רק בכותרת אלא גם באמצע מכתביו. 109

כשפנה רמ"ז להכשרה אקדמית הציע לו הרב שייפגש עם יראי ה' שבאשכנז: "אותם שהתאימו צרכי הזמן עם התורה והיראה... ותעש חיל בישראל."¹¹⁰ רמ"ז הקשיב ולמד כשנה וחצי בסמינר לרבנים בגרמניה, ¹¹¹ אך כמו חברו ד"ר לוין אף הוא התאכזב מרמת התלמידים. ¹¹² בסופו של דבר המשיך ללכת בעצתו ובעקבותיו של רב"מ לוין והצטרף אליו באוניברסיטת ברן. ¹¹³ בעקבות כישרונותיו המרובים ותחומי התעניינותו המגוונים, הוא פונה לרב "להורות לו ברוחב דעתו את הדרך אשר בה אלך"? ¹¹⁴ הרב משיב לו שחשוב ללמוד פילוסופיה, שפות שמיות וספרותן וכלכלה: "אשר לזאת תקוה נפשי, כי אם נעמיד חניכים, ממולאי כשרון ויושר לב, באלה המקצעות, ירבו את האור... שעל ידן יהיו לעזר לברר את הרעיונות המסובכים של הדור". ¹¹⁵ הרב קוק עודדו ללמוד דווקא את המקצועות הבעייתיים הללו כדי להועיל לדורו. אכן הוא בחר ללמוד שפות שמיות וספרותן, כדי להכשיר את עצמו לעסוק במדע המקרא. ¹¹⁶ מתוך חיבתו של הרב לתלמידו עקב אחרי התפתחותו וביקש שיעדכן אותו בכל ענייניו, קטנים כגדולים, ותכניותיו. ¹¹⁷ גם רב"מ המשיך לעדכן את הרב על

- .108 אגרות הראי"ה, א (לעיל הערה 5), עמ' קח.
- .103 102 ראו מכותבי ראיה (לעיל הערה 13), עמ' 102-201.
 - .22 ראו למעלה בהערה 110
 - .49 (לעיל הערה 76), עמ' 49. Gurock לעיל. 111.
 - .21 ראו הערה 21.
- 113. איגרת רמ"ז לרב קוק, בין המצרים תרס"ז, ארכיון בית הרב, ב/ה/16, מוזכרת למעלה בהערה 21. השניים למדו שם ביחד תלמוד ירושלמי מסכת שקלים בכל יום בקביעות.
- 114. ראו הערה 112. התלבטויותיו המורכבות כללו שיקולים רבים, אך משתמע שמקצועות רבים ומגוונים נמצאים בהישג ידו. חלק מידידיו הציעו לו בשל שיקולי הפרנסה ללמוד כימיה, אך הוא העדיף את הכיוון הפילוסופי משום שמקצועות אחרים יכולים להסתעף ממנו. לעומת זאת הוא מתלבט שמא עדיף ללמוד את השפה הגרמנית וספרותה או את השפות השמיות וספרותן, שפת האנגלית וספרותה, היסטוריה, כלכלה לאומית ועוד. כל סטודנט צריך היה לבחור שלושה מקצועות, אחד מהם עיקר, ראו צ' קפלן, בשיפולי גלימתו, ירושלים תשמ"ד. עמ' 97.
- 115. אגרות הראי״ה, א (לעיל הערה 5), עמ' קלא. נציין שבאיגרת שהזכרנו בהערה 118, כותב הרב ד״ר ב״מ לוין שנה לפני כן לרב קוק שבחר אף הוא ללמוד שפות שמיות כמקצועו העיקרי באוניברסיטה.
- Bern University Protokollbuch, 1/7/1912, p. 201 פי על על ותלמוד, על פי 116. יחד עם אנגלית ותלמוד, על פי בין בין של אוניברסיטת ברן בשוייץ.
 - 117. אגרות הראי"ה, א (לעיל הערה 5), עמ' קז.

התפתחותו של התלמיד הצעיר באוניברסיטת ברז:118 "מר משה זיידעל נ"י מובטחני בו שיהיה לגאון אדרת ולמאור רב לעמו בדעתו הנקיה ומחשבותיו הנעלות והטהורות מלב טהור וצרוף שקלט בו בשבתו אודנו באבו לפני גאון אדמו"ר שליט"א. שכלו בתורה חד וחריף מאד וחושו מתוקז כל צרכו".

בשנת תרע"ג, בגיל 27, נסע רמ"ז לארה"ב, ועבר תקופה של "מבוכה נפשית", כתוצאה מ"השערות טמאות" וסתירות לכאורה שקלט ושמכנה אותם הרב "דמיונות שוא". הדבר "הדאיב והפליא" את הרב, והוא כותב שהוא מקווה שמדובר ב"רק חזיון ארעי". "זקוצר הרוח" הנפשי והרוחני מתייחס הרב ל"עצבנות" ו"קוצר הרוח" הנפשי והרוחני שהרגיש באיגרות שקיבל מתלמידו, 120 אך גם כאן מתייחס הרב לד"ר זיידל בחיבה ("חביבי היקר", "יקירי") בהערכה (אף סמך על רמ"ז להוציא את כתביו לאור), בסבלנות ובתשובות ארוכות ומורכבות. נראה שהרב הרגיש, בצדק, שתלמיד זה שואל את שאלות הצעירים המשכילים, ודרך התשובות אליו, כמחנך לרבים, יביא הרב את תשובותיו לדור.

יחד עם הכרת דרכו המחקרית המובהקת, "הסתבכותו" עם חלק מהרבנים השמרניים בישיבה אוניברסיטה¹²¹ והתלבטויותיו המורכבות בתחום האמונה, קרבתו של הרב קוק לרמ"ז נמשכה עד סוף ימיו. 122 אף הרב צבי יהודה הרגיש חובה להספידו (ואף מכנהו "מורי ורבי זצ"ל"), בי והרב הנזיר התחשב מאוד בדעתו בעריכת אורות הקודש. בהתמדה של הרב השתתפותו השבועית בהתמדה של רמ"ז הקודש. במודים לאחר פטירתו

^{.118} איגרת רב"מ לוין מטבת תרס"ח, גנזך הציונות הדתית שליד מוסד הרב קוק, תיק 14-14.

^{119.} אגרות הראי"ה, ב (לעיל הערה 5), עמ' קיח-קיט.

^{.120} שם, עמ' רסב-רסד.

^{.86} ראו בהערה 121.

^{122.} הרב צב"י קוק, לנתיבות ישראל, ב (לעיל הערה 18), עמ' סב. אף על פי שטרם פורסמה התכתבות בין השניים לאחר שנת תרע"ט, מצאנו בארכיון שלמרות העיסוקים הרבים בצורכי ציבור של שניהם, אכן הקשר נמשך והייתה התכתבות ביניהם, למשל מער"ה תר"צ, ארכיון בית הרב, ב/י/120.

^{- 123} בעשה בן- שם, עמ' סב. הוא מעיד שם שבתקופת בויסק משהל'ה זיידל [...] נעשה בן-בית מקשיב ומקושר" לאביו הרב זצ"ל.

^{.124} מזכרונות נזיר האלקים", קול צופיך (לעיל הערה 37), עמ' קה, מוסר הנזיר שבא אליו הרב זצ"ל במראה בהקיץ כמה פעמים וכל פעם אמר לו ש"הספר (אורות הקודש) מתחילתו ועיקרו מכוון ופונה לנוף המשכילים, הרגילים לספרות", ושהוא צריך להיות מוגש בהתאם. הנזיר מוסיף שם, שכך הציע גם ד"ר זיידל בתור קורא משכיל הרגיל לספרות, ואף מפטיר שגם ללא המחזה היה מתחשב בדעת ד"ר זיידל "כי בעניני לשון הוא המומחה". האירוע נרשם בי"ג באלול תש"ט.

בשיעורי חוג הראי״ה יחד עם הרב צבי יהודה, הנזיר ויחידי סגולה בודדים,¹²⁵ מצביעה אף היא על כך שלעולם לא נפגע מעמדו חלילה בעיני ראשי הישיבה.

ספר חירושיו ומחקריו¹²⁶ מראה שאכן קיים רמ"ז את תקוותו של רבו לעסוק במחקר בקדושה. הוא אהב במיוחד לעסוק בחקר המקבילות בין ספרי התנ"ך¹²⁷ ואף זכה לגלות את הכלל החשוב ("כלל זיידל"), שלפיו ערוכות המקבילות במקרא בסדר כיאסטי.¹²⁸ כאמור מההתכתבות עולה בבירור שחיבתו של הרב קוק לרמ"ז איננה למרות היותו חוקר אלא (בין השאר) בגלל היותו חוקר מדעי.

3. ר' שאול חנא קוק (אחיו הצעיר של הרב, תרל"ט-תשט"ו): איש עסקים מוצלח ופעיל ציבור בתל אביב, מחבר מאות מחקרים בקבצים ובכתבי עת תורניים, מדעיים וביבליוגרפים שונים, 129 המתאפיינים בהברקות חדשניות ומתומצתות בהלכה, באגדה, בפיוט, בחכמת ישראל ובלשון. 130 לעומת שאר החוקרים שבין תלמידיו הקרובים של הרב קוק אחיו הצעיר למד רק בישיבות קלאסיות, ומבחינה מדעית היה אוטודידקט. 131 לפי הפתגם שניתן להכיר אדם לפי חבריו, מעניין לציין שבמחקריו משתמש רש"ח בכינוי ידידי כלפי יצחק בן צבי, 132 פרופ' שאול ליברמן, 133 ור' מ"מ

^{.125} צ' קפלן, בשיפולי גלימתו (לעיל הערה 114), עמ' 94-95; שבחי הראי"ה, עמ' טו, שח

^{.126} לחקרי מקרא של ד"ר משה זיידל (לעיל הערה 107).

^{.127} י' קיל, (לעיל הערה 107), עמ' 9.

^{128.} י' קיל, שם, עמ' 2, כלומר "נביא המשתמש במליצות פסוק המרחף לנגד עיניו, משתמש בהן בסדר הפוך, מקדים את המליצה המאוחרת באותו פסוק ומאחר את המוקדמת. למשל "ביום חבש ה' את שבר עמו ומחץ מכתו ירפא (ישעיהו ל, כו) לעומת "הרופא לשבורי לב ומחבש לעצמותם" (תהלים קמז, ג).

^{129.} חלק התפרסמו תחת הפסידונים "שחק" או "ש.ח. שלמה". רבים ממחקריו נקבצו בשני הכרכים הקרויים: "עיונים ומחקרים", ירושלים תשי"ט-תשכ"ג, ומעידים על חריפותו, יצירתיותו וחדשנותו.

^{130.} ראו בהרחבה אצל א"ז כן ישי, "עם כינוס פזורי עטו", הקדמה ל"עיונים ומחקרים", א (שם), עמ' י-יג; ג' בת-יהודה, "שאול חנאקוק", אנציקלופדיה של הציונות הדתית (לעיל הערה עמ' י-יג; ג' בת-יהודה, "שאול חנאקוק", אנציקלופדיה של הערה 92), עמ' 437-435; רמ"צ נריה, שיחות הראי"ה (לעיל הערה 92), עמ' 437-25; וחומר רב שהתפרסם לאחר פטירתו בארכיון הפרטי של נכדו, לעיל הערה 10), עמ' 352; וחומר רב שהתפרסם לאחר פטירתו בארכיון הפרטי של נכדו, מר עמיר קוק.

^{131.} בן ישי, שם, עמ' יא. כפי הנראה לימד את עצמו ערבית ואולי אף צרפתית, ראו עיונים ומחקרים, ב, עמ' 137–138, 339, אמנם אפשרות אחרת היא שלאה אשתו עזרה לו, שכן היא הייתה מאוד משכילה ועל פי עדות בתה, גב' עדנה טוקטאלי, בריאיון משבט תשס"ז, דיברה חמש שפות.

^{.141} ב, עמ' 129. רש"ח קוק, (לעיל הערה 129) ב, עמ'

^{.328.} שם, עמ' 99, 328.

כשר,¹³⁵ והוא מספר גם על קשריו האישיים עם הרי"ל מיימון.¹³⁵ כן מתייחס רש"ח לפרופ' ש' אסף בכבוד מיוחד, מרבה להזכירו ואף מקפיד לקרוא לו הרב.¹³⁶

עיקר שנות לימודיו העיוניים היו בשנים תרנ״ה-תרס״ב (גיל 19–23) כשלמד עם אחיו שישב על כס הרבנות בעיר בויסק. 137 כעבור שנה מבואו, בתרנ״ט, הצטרף אליו שם בלימודים בן גילו, ר' בנימין מנשה לוין, וכעבור זמן קצר הצטרף צעיר נוסף, ר' משה זיידל. 138 שלישייה ערנית זאת הקדישה את כוחות הנעורים שלה בהעברת הרצאות, שיעורים וניהול חוגים לצעירי בויסק, 139 שהתרכזו סביב בית הרב במסגרת "תפארת בחורים" שייסד הרב קוק.

הידידות בין שלושת החוקרים הצעירים, בין רש״ח וד״ר זיידל,¹⁴¹ ובמיוחד ההערכה הדדית בינו ובין ד״ר לוין (גם אם לפעמים ביקר את דעתו בחריפות¹⁴²), נמשכו במשך שנים רבות.¹⁴³ כעבור יותר מעשור, בתרע״ז, נחלץ רש״ח לעזרתו של ד״ר לוין

- .64 שם, עמ' 134
- .135 למשל שם, עמ' 267, בהערה.
- .331 שם א, עמ' 221; ב, עמ' 18, 52,310, 29, 331, 336
- עמ' יג, (לעיל הערה 92), עמ' קנב. וראו אגרות הראי״ה, א (לעיל הערה 5), עמ' יג, מתשרי תרס״ג, שהרש״ח נמצא בגריבה.
- 138. שיחות הראי״ה (לעיל הערה 92), עמ׳ רלד בהערה. רמ״ז בא ללמוד בישיבת בויסק שבראשו עמד הרב בנימין רבינר, אך נקשר הצעיר במיוחד לראי״ה, רב העיר.
 - .139 רמ"צ נריה, שיחות הראי"ה (לעיל הערה 92), עמ' רכג.
 - .בי (לעיל הערה 5), עמ' יב. 140
- 141. בגלויה שכתב לרב קוק בו' טבת תרס"ו, ארכיון בית הרב, ב/ה/15, מוסר ד"ר זיידל דרישת "שלום לאחיו הכהנים שליט"א".
 - ."וזו טעות מוחלטת". ראו רש"ח קוק (לעיל הערה 129) ב, עמ' 52-55, "וזו טעות מוחלטת".
- 143. רב"מ לוין שולח ד"ש לרש"ח כמה פעמים, למשל בהוספותיו לאיגרתו של ר"מ זיידל לרב, בין המצרים תרס"ז, ארכיון בית הרב, ב/ה/16, ובסיום איגרת מח' בתמוז תרס"ה, ארכיון בית הרב, ב/ה/20, באיגרת אחרת, מכ"ה בחשוון תרס"ה, ארכיון בית הרב, ב/ה/20, כשהאחים קוק היו ביחד, ד"ר לוין אף מצרף קטע מיוחד במכתב עבור רש"ח. מעניין לציין שכעבור יותר מעשור, באיגרת מד' בתמוז תרע"ח, ארכיון בית הרב, ב/ר/8, רש"ח מכבדו באיגרת בתואר "ד"ר לוין", לא "הרב" וגם לא בשמו הפרטי, למרות היותו בן גילו וחברותם מצעירותם בבויסק. רש"ח גם מוסיף שם שד"ר לוין "בכלל הוא מתיעץ אתי בהרבה פרטים" בנוגע לבתי הספר נצח ישראל (שד"ר לוין ניהל לבד במלחמת העולם הראשונה) ובית הספר לבנות ביפו. ראו גם דברי הערכתו של רש"ח ל"אוצר הגאונים" ו"גנזי קדם", רש"ח קוק (שם) ב, עמ' 132-340 מאירה ליבזר (לעיל בהערה 91), בתו של ד"ר ב"מ לוין, סיפרה לי שהיא זוכרת שכל פעם שאביה הגיע מחו"ל (במשך כמה שנים שהה כמחצית מכל שנה בסמינרי בניו יורק), בא רש"ח מתל אביב לירושלים לראותו, והיו משוחחים שעות ארוכות

מתוך ידידות והבנת החשיבות של ההוצאה המונומנטאלית של אוצר הגאונים ואף נרתם לסייע בצד הכלכלי. ¹⁴⁴.

אולם כאן המקום להעלות כמה סימני שאלה בנוגע ליחסים בין הרב קוק ובין אחיו הצעיר. לאור החברות והקרבה של שלושת החוקרים הצעירים בולטת אף יותר העובדה התמוהה שלכאורה הרב קירב את תלמידיו, לוין וזיידל, יותר מאשר את אחיו, שאול חנא (על אף שלמד עם הרב בבויסק יותר שנים משני חבריו). בבית הכנסת בבויסק למשל, קבע הרב שרב"מ לוין, ולא רש"ח, ישב על יד ימינו. 145 כן על פי עדותו של רב"מ לוין הוא בילה במשך השנתיים בבויסק את רוב שעותיו עם הרב. 146.

מדוע אם כן בחר הרב בתקופת בויסק בשני חבריו, לוין וזיידל, ללמד את בנו,¹⁴⁷ ולא העסיק את אחיו? שאלה תמוהה במיוחד היא מדוע רש״ח כמעט שאינו מזכיר במאות מחקריו שפרסם את אחיו הרב הראשי, שהיה כמעט יחיד בדורו בידיעותיו ובהברקותיו, ביצירה ובחדשנות?

לצערנו אי אפשר להשיב על כך תשובות ברורות. ניתן רק להעלות השערה, שמא ניתן למצוא תשובה במה שמרמז הרב על חוסרשביעות רצון בנוגע להתפתחותו הלימודית של רש״ח. הרב מעיר ברמז באיגרת ששלח לאחיו לישיבה בסמרגון בתרנ״ז, בהיות רש״ח בן 18, להתרחק מהמשכילים שם: ״ואתה אחי אהובי הנך יושב שמה, בטח רק את יראי ד׳ וחושבי שמו, האמונים עלי תורתו ויראתו, רק אליהם תארח לחברה״. ואז הוא מפרט את חששותיו, שעל אחיו לחזק את ״למודך בחשק ואהבה, לקנות ידיעה שלמה, בגמפ״ת (=גמרא, פרש״י, ותוספות) כסדרן, לעשות העיקר עיקר והטפל טפל. כי לא ראיתי חכם גדול באמת כ״א מאותם שמשימים עיקר עסקם בתלמוד וראשונים״. ۱۹4 ייתכן שאף המעבר של רש״ח בשנה שלאחר מכן ללמוד עם אחיו בבויסק, היה תוצאה של הבעיה הזאת. על רקע תחומי ההתעניינות הרבים והמגוונים של רש״ח, נראה שכוונת הרב הייתה להניעו מהקדשת זמן רב מדי ללימוד תנ״ך, פיוטים, וכדומה, על חשבון התלמוד בעיון. אמנם לא ניתן לדעת למה התכוון בדיוק רש״ח, אך בניסיון להבין את היחסים המורכבים בין האחים אי אפשר התכוון בדיוק רש״ח, אך בניסיון להבין את היחסים המורכבים בין האחים אי אפשר

מאוד בנושא הגניזה וכדומה. היא אף זוכרת ששלושתם: רש״ח, ד״ר משה זיידל ואביה, ישבו ושוחחו בידידות יחד בביתם.

^{144.} טל הראי"ה (לעיל הערה 92), עמ' קנב. בהקדמה לאוצר הגאונים ט, ירושלים תשמ"ד, רב"מ קורא לרש"ח, "ידידי האחד".

^{.116} עמ' הערה 92), עמ' הוראו י' רפאל, (לעיל הערה 92), עמ' 116.

^{.146} י' רפאל, שם.

^{.147} שיחות הראי"ה (לעיל הערה 92), עמ' רלג-רלד.

^{.148} אגרות הראי"ה, א (לעיל הערה 5), עמ' ז, מתאריך שבט תרנ"ז.

שלא לצטט את מאמרו, ש"להיות אח לאיש גדול אין זה דבר קל".¹⁴⁹ ראוי לציין גם ששני האחים היו שונים זה מזה ב"סגולותיהם, במזגם, בכל אורח חייהם".¹⁵⁰

אמנם, השאלות וגם ההצעות שהעלינו, כולן בגדר ספקולציות בלבד. לעומת זאת חיבתו, כבודו ואף הערצתו של רש"ח כלפי הרב הן עובדות קיימות. 151 זה מתבטא למשל במעט המקרים שהוא מזכירו במחקריו והוא מתייחס אליו במלוא הכבוד: "שמעתי עוד בבחרותי מפי כבוד אחי מרן הגאון ר' אברהם יצחק קוק זצ"ל". 152 כך עולה גם מעזרתו של רש"ח לאחיו בפעילות למען "דגל ירושלים", 153 בהקמת הישיבה, 154 ברכישת המגרש לישיבה 155 ולאחר פטירתו כחבר באגודה להוצאת כתבי הרב קוק. 156 כן ממה שטרח רש"ח לפרסם בספר הזיכרון להרב זצ"ל את חידושי התנ"ך שלו מצעירותו ממחברת משנת תרמ"ב (בהיות הרב בן 17). 157 רש"ח גם דאג לשלומו של הרב אם יקבל על עצמו את התפקיד להיות רבה של ירושלים. 158 אכן סקירת ההתכתבות בין האחים מגלה יחס תקין בלי גילויי מתח, אך גם ללא חום

- 149. מצוטט על ידי חברו, א', בהספד, "ר' שאול חנה קוק", הבוקר, 23/8/55, מארכיונו של נכדו, עמיר קוק.
- 150. בן ישי (לעיל הערה 120), עמ' י. בדומה לכך, בהספד בעיתונות מפי אחד ממכיריו כתוב "מוזר הדבר, לא היה לכאורה צד השווה בין שני האחים", "ר' שאול חנה קוק", הבוקר, עמיר קוק).
 - 151. זיכרון ברור של עדנה טוקאטלי, נכדתו של רש"ח קוק, בריאיון בכ"ז בטבת תשס"ז.
 - .192 ש"ח קוק (לעיל הערה 129) ב, עמ' 192.
 - .153 ראו אגרות הראי"ה, ג (לעיל הערה 5), עמ' ריב-ריג; ריט-רכא.
- 154. בשדה הראי״ה, כפר הרא״ה תשנ״א, עמ׳ 334, כותב הגרי״מ חרל״פ בשנת תרע״ח על פגישתו עם ד״ר לוין, רש״ח קוק ור׳ שמואל קוק: ״ונועצנו יחד לערוך מכתב אודות יצירת ישיבה מפוארה ממאה אברכים ובחורים צעירים [...] שתתנהל ותעמוד תחת השפעתו הקדושה של מרן הדר״ג שליט״א״.
 - .32 מכתב מהרצ"י קוק לרש"ח מי"ד בתשרי תר"פ, ארכיון בית הרב, את/32.
- 156. ראו אצל הר"נ גוטל, "פרוטוקול 'האגודה להוצאת כתבי הרב קוק': הליכים ולבטים", קובץ מאמרים ומחקרים בתורה ובמדעי היהדות לזכרו של הרב משה חיים הלוי קצנלנבוגן (עורך הר"י מובשוביץ), ירושלים תשס"א, עמ' שמ-שנג. מעניין לציין את הפרגמאטיות הבולטת בדרי הרש"ח בפרוטוקולים, וכיצד התקבלו דבריו בדרך כלל פה אחד.
- .157. ״חידושי הרב קוק על התנ״ך משנת תרמ״ב״, אזכרה, רי״ל מימון (עורך), ירושלים תרצ״ז, עמ׳ כו-כז.
 - .10/ח, ב/ח/ט, בטבת תרע"ט, בארכיון בית הרב, ב/ח/ד, וכן מי"ט בטבת תרע"ח, ב/ח/ה.

מיוחד. ¹⁵⁹ ברם ייתכן שאין לכך משמעות היות שכך היה אופיו של רש״ח בהיותו מופנם ושקט. ¹⁶⁰

לסיכום, רב הנסתר על הנגלה בנוגע ליחסים בין הרב קוק ובין אחיו החוקר, 161 אך לא יכולנו במסגרת פרק זה לדלג על הסוגיה הזאת. אכן נראה שהרב קוק מתייחס לאחיו בצורה שונה מאשר לרמ"ז ולרב"מ לוין, אך ייתכן שהיו לרב יותר ציפיות מאחיו מאשר שהיו לו מתלמידיו החוקרים האחרים. אולי קיווה שאחיו יתמקד בתחום התלמודי הרבני, כפי שעשה הרב בעצמו, ולא במחקר, "לעשות העיקר עיקר והטפל טפל".

- 4. "הנזיר" הרב דוד כהן (תרמ"ז-תשל"ב): בוגר ה"אקדמיה היהודית לחכמת ישראל" של הברון דוד גינצבורג בפטרבורג, תקופה שעיצבה בצורה מובהקת את דרכו בלימוד תורה בסגנון אקדמי. 162 בהיותו דוקטורנט לפילוסופיה באוניברסיטת באזל, יסד בהשראת הרב קוק (יחד עם ידידם המשותף ד"ר מרקוס כהן) את ה"חוג האקדמי העברי", שמטרתו לימוד משותף ושמיעת הרצאות תורניות-מחקריות, 163 ושלימים היה למנוע הפעיל של תנועת דגל ירושלים וישיבת מרכז הרב. 164 מראשי ישיבת היה למנוע הפעיל של תנועת דגל ירושלים וישיבת מרכז הרב.
- 159. למשל משבט תרנ"ז הראי"ה קוק, שו"ת משפט כהן, ירושלים תשמ"ה, סימן קכא; בארכיון ברכ"ז, מי"א בתשרי תרע"ו, ב/ח/8; מי"ט בטבת תרע"ח, ב/ח/1; מד' תמוז תרע"ט, ב/ח/7. ב/ר/8 מי"ג בתמוז תרע"ט, ב/ח/7.
- 160. הנכדים עדנה טוקאטלי ועמיר קוק בריאיונות בכ"ז בטבת תשס"ז. באחד מההספדים בעיתונות לרגל השלושים לפטירתו מציין ד' יוסיפון, "תלמיד חכם כשר" (עותק בארכיון של עמיר קוק), שצניעות זו אף גרמה שלא השתתפו המונים בלווייתו.
- 161. אמנם נמצא אצלי עוד חומר רב בנושא, אך טרם הגעתי למסקנות ברורות ובע״ה עוד חזון למועד.
- 162. הרחבנו על כך במאמר מיוחד: שבט, הנזיר (לעיל הערה 17); משנת הנזיר (לעיל הערה 17), עמ' סו, עמ' כג-כר; ז' שז"ר, "נזר הנזיר", נזיר אחיו א, רש"י כהן (עורך), ירושלים תשל"ח, עמ' טו, השניים למדו יחד באקדמיה. שיעורי הנזיר היו מלאים בלימוד ביקורתי ומדעי, לעתים קרובות בהשוואה למקורות מקבילים אצל חכמי אומות העולם, ראו ר"א רוזנבאום, "הכהן הגדול והנזיר המופלא", שם, עמ' קי; פרופ' א' נהר, "ההגיון השמעי", שם, עמ' קלב; ר"ב צביאלי, "בבית הנזיר", שם, עמ' קיג; הר"צ דרורי, "בפרוזדור ובטרקלין", שם, עמ' קיח; א' יעיר, "בבית-מדרשו של הנזיר", שם, עמ' קכב. וראו למעלה בהערה 30 ואילך על תכנית הלימודים ששרטט לישיבה המרכזית על פי בקשתו של הרב ושזכתה גם לאישורו.
- 163. הר"ד כהן, דודי לצבי, ירושלים תשל"ה, עמ' לב. בתרע"ז כותבים ד"ר מ' כהן והנזיר שיש להזמין את הרצב"י להשתתף באספה הראשונה של "הקיבוץ אקדמי עברי" בבית ר"אבוצ'קא. ראו שם, עמ' יג, שכבר שנה לפני כן כתב הנזיר לרצב"י על ניסיון להקים הכוצה כזאת.
- 164. שם, עמ' יג; הרב שאר-ישוב כהן, הקדמה לדודי לצבי (שם), עמ' ד, וכן ב"החבורה הקדושה", הקדמה למשנת הנזיר (לעיל הערה 17), עמ' 9; הראל כהן, "לתולדות הרצי"ה

מרכז הרב מיום היווסדה ומחבר תכנית הלימודים המקורית שלה. ¹⁶⁵ היות שרבים אינם מודעים לגישתו של הנזיר לענייננו. ראוי להביא ציטוט מדבריו:

שאין לנו לירא מביקורת, דוקא הגדולים והצדיקים מקרבים אותה, כי תורתנו תורת אמת היא, והצביעות ההגיונית זרה לנו, אך כבר עבר הזמן, שהדת נחשבה לדבר שכנגד השכל והמדע... האפולוגיטיק עקרה היא, ושנואה לנו, אלא שהדעת תחדור לכל פנות חיינו, דעת א' (=א-להים)... עד שתהיה לגורם החשוב והראשוז בחיים.

5. הרב פרופ׳ שאול ליברמן¹¹¹(תרנ״ח-תשמ״ג): נשיא האקדמיה האמריקאית למחקר יהודי וראש סמינר הרבנים של התנועה הקונסרבטיבית כניו יורק במשך שנים רבות. ללא ספק נחשב על ידי אנשי האקדמיה לאחד מראשי חוקרי התלמוד בעידן המודרני, וייתכן שאף הגדול שבהם.¹¹¹ רש״ל היה חביב מאוד על הרב קוק¹¹¹ והיו אפילו שמועות בישיבה שכביכול הרב היה מעוניין בו בתור חתן לבתו.¹¹¹ הרב בחר בו

והרב הנזיר", דודי לצבי, ירושלים תשס"ה, עמ' 19. ראו דודי לצבי, ירושלים תשל"ה, עמ' סו, שכבר בתרפ"א קורא הנזיר לייסד ישיבה גדולה מטעם "דגל ירושלים".

- 165. ראו באריכות למעלה בפרק ג. ראו הר״ד כהן, ״זכרונות נזיר אלקים״, משנת הנזיר (שם), עמ' ג-כ; אצל בן דודו, ר״ד כ״ץ, ״חסידא ופרישא״, נזיר אחיו (לעיל הערה 162), עמ' לה- לח; ר״ש שמואלי, ״במחיצתו״, שם, עמ' קב-קה; הראל כהן, ״לתולדות הרצי״ה והרב ר״ש שמואלי, ״במחיצתו״, שם, עמ' 18; ר״י רודיק (לעיל הערה 37), עמ' 163. Ch. Lifschitz, "David Cohen", Encyclopedia Judaica, Michael ;164 Berenbaum and Fred Skolnik (editors) vol. 5.New York 5767, pp. 13.
 - .166 דודי לצבי, ירושלים תשל"ה, עמ' לד.
- 167. הרחבנו על כך במאמר מיוחד "קשריו של הרב קוק עם הפרופ' הרב שאול ליברמן כמדגם ליחסו למחקר תורני", צוהר לה (טבת, תשס"ט), עמ' 66-59, וראו גם מאמרי "על העסקתו של פרופ' ליברמן בסמינר הקונסרבטיבי לימוד זכות לעילוי נשמתו בשנת הכ"ה לפטירתו", הצופה, י"ח באייר תשס"ח, עמ' 43-43.
- 168. ראו למשל כהנא (לעיל הערה 9), עמ' 118; ח"זרימיטרובסקי, "דברים על גדול חכמי הרונו", ר' שאול ליברמן- מזכרת ממסיבה לכבודו, ט' פרשל (עורך), ניו יורק תשל"ח, עמ' Shapiro, ;13-12 (לעיל הערה 65) עמ' 5-6.
- 169. ט' פרשל, "ר' שאול ליברמן ופעלו המדעי", תדפיס מהדואר (תשכ"ג), עמ' 8; ר"ש ליברמן, ברשל, "ר' שנריה, ליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 10), עמ' 339.
- 170. שמעתי מכמה רבנים ותיקים ומחשובי בוגרי הישיבה בהזדמנויות שונות. אמנם הדברים מופרכים היות שנשא רש"ל את אשתו הראשונה בשנת תרפ"ב והיא נפטרה בתר"צ, והרב נתן רענן נשא את אותה בת, בתיה מרים, בתרפ"ח. בכל זאת הזכרנו את השמועה בתור הוכחה לתחושת החיבוב של הרב קוק לרש"ל שהייתה מן המפורסמות בישיבה.

ללמוד עמו בחברותא בקביעות יום יום, והקפיד ביותר ששום דבר לא יפגע בקביעות זאת.¹⁷¹

בשלב זה היה רש"ל כן 36, וכבר סיים את לימודיו באוניברסיטה העברית בכלשנות תלמודית, ביוונית ובספרות יוונית, בנוסף לתואר שני בתלמוד, והיה מרצה בנושא באוניברסיטה העברית (מאז שנת תר"צ). כבר אז הוא פרסם מחקרים מדעיים חשובים, בעיקר על הירושלמי. 172 אין ספק שהרב קוק היה מודע היטב לדרכו הלימודית של החברותא הצעיר שלו, וכפי הנראה דווקא משום כך נהנה ללמוד עמו. כאמור, רש"ל אף נבחר על ידי הרב להיות ראש מכון הרי פישל לחקר התלמוד. 173 הקשר ביניהם היה בעיקר בשנים האחרונות של חיי הרב, דבר המעיד שהוא לא שינה את עידודו ל'ביקורת שבקדושה' בסוף ימיו. כחצי שנה לפני פטירתו העניק הרב לרש"ל את ספרו ראש מילין עם הקדשה חמה ביותר: "מתנת אהבת-אמת לבחיר לבבי, הגר"ש ליברמן שליט"א, איה"ק, פורים דפרזים תרצ"ה". 174 ראוי גם לציין שגם לאחר פטירת הרב זצ"ל, שמעתי מתלמיד קרוב של הרצי"ה שאמר על רש"ל שהוא לא רק חכם אלא גם צדיק. 175 מדיה. 175 מדיה. 175 מדיה. 175 מדיה. 175 מדיק.

כאמור, שלושת התלמידים-חוקרים הראשונים, רב"מ לוין, ר"מ זיידל, ורש"ח קוק, היו בני בית אצל הרב קוק בתקופת רבנותו בבויסק, תרנ"ה-תרס"ד, ונשארו בקשר הדוק האחד עם השני וכולם עם רבם לאורך חייהם. הנזיר הרב דוד כהן התחבר לרב בתקופת שהותם בשוויץ במלחמת העולם הראשונה, תרע"ד-תרע"ט, ופרופ' ליברמן היה תלמיד-חבר⁷¹⁰ שלמד עם הרב יום יום בתקופת ירושלים, תרצ"ד-תרצ"ה. אף

- 171. ראו למעלה הערה 63. ראו רש"ל בריאיון עם רמ"צ נריה, ליקוטי הראי"ה, ירושלים תש"נ, עמ' 460, שהרב אף הקפיד פעם כשרש"ל לא חש בטוב ונעדר, ו"החזיר" לו רש"ל בחוש הומור כשהקפיד ללמוד עמו בעיצומו של סעודת פורים. רמ"צ נהוראי, שם, סיפר לי ששמע מהרב צבי יהודה קוק שפעם אף חיכה להם הנציב העליון מטעם אנגליה, שבא לדבר עם הרב קוק, אך הרב השיב לו שהוא צריך לבקש רשות גם מהחברותא שלו, ורש"ל התעקש לא לבטל את קביעותם:
- 172. ראו הערה 59; מ"ד הר, "שאול ליברמן", אנציקלופדיה העברית, כא, ירושלים-תל אביב תשכ"ט), עמ' 709; עמ' 709; עמ' 915. T. Preschel, Encyclopedia Judaica (see note 156), vol. 2, העב"ט), עמ' 709; עמ' 709. כבר בתרפ"ט, הו"ל "על הירושלמי", שבה הוא מציע תיקונים רבים בגרסאות שלפנינו בתלמוד ירושלמי ובפרט על מסכת סוטה.
 - .59 ראו הערה 173
- 174. ר"ש ליברמן בריאיון עם רמ"צ נריה, ליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 10), עמ' 339. הספר נמצא ברשות האחיינים של רש"ל, משפחת בר-אילן ברחובות.
 - .175 מפי ידידי הרב יוחנן פריד, ששמע פעם מהרצי"ה.
- 176. ראוי לציין שיש תלמידים אחרים ששימשו אף הם בתקופת שונות בירושלים, ולמדו חברותא עם הרב קוק: הגה"ר יצחק אריאלי, משגיח הישיבה המרכזית ומחבר ספר עיניים

כאן קצרה היריעה, אך בע״ה נרחיב על הקשרים הקרובים בין הרב קוק ובין תלמידיו החוקרים וגם על סיבת אי השתלבותם בצוות ההוראה של הישיבה המרכזית.¹⁷⁷

ח. עידודו והערכתו לחוקרים אחרים

בנוסף לתלמידיו הקרובים מצאנו גם את תמיכתו ועידודו של הרב ל'חוקרים בקדושה' אחרים. הרב משבח למשל את רי"א הלוי, מחבר ספר דורות ראשונים, על כך "שהוא הראשון אשר פתח בדורנו את הדלת הננעלת, שהיה מפסקת בין חכמת ישראל, כפי מה שנקלט מושגה ע"פ הספרות האחרונה, ובין עומק חכמת התלמוד, ע"פ המושג הטהור והישר". 178 לבסוף מברכו הרב:

ואני תפילה, יחזק השי"ת את חילי' דמר ויזכה לגמור בכי טוב את אשר כבר עשהו, לרומם קרן תוה"ק ולהחזיר עטרה ליושנה, לאחד קדושת חכמת ישראל במקור קדושתה ממעין תורת אמת, ואל ישעו עוד אחינו ב"י בדברי שקר של הני טורמיסין וסורמיסין, ¹⁷⁹ אשר עשו את תורתנו הק' פלסתר, וע"פ רב בלי דעת.

במקום אחר: "ואני הנני אומר בבטחה, שכבודו יודה, שיותר הועיל הוא למצב היהדות בספריו ההיסתוריים... ממה שהועילו לנו כמה מחברים אחרים שנתנו לנו עוד חידושים ופלפולים ע"פ הדרכים הישנים".¹⁸¹

חוקר אחר שאף 'נערץ' על ידי הרב קוק, כלשונו, היה הגאון הרב ד"ר חיים הלר, ראש "בית המדרש העליון" בברלין. 182 לפי הרי"ד סולובייצ'יק שלמד שם, הישיבה הוקמה להיות כעין "מכון חשיבה" ("Think Tank") עבור רבני מזרח אירופה, להשתלם גם בנושאים שלא היו רגילים לעסוק בהם בישיבותיהם, כגון חקר המקרא, תלמוד ירושלמי, שפות קלסיות ושמיות, פילוסופיה וכדומה, ואחר כך יחזרו לשמש את ירושלמי, שפות קלסיות ושמיות, פילוסופיה וכדומה, ואחר כך יחזרו לשמש את

למשפט על הש"ס והרמב"ם, הגה"ר יצחק הוטנר, מחבר ספר פחד יצחק ולימים ראש ישיבת חיים ברלין ואחד מגדולי הדור באמריקה.

.177. בעז"ה נפרסם בעתיד מאמר על הקשר בין הרב קוק ובין התלמידים הללו.

178. אגרות הראי"ה, א (לעיל הערה 5), עמ' קכג. ראו גם כיצד שיבחו במכתב התנחומים למשפחתו, שם ב, עמ' רצו.

.179 על פי כתובות יז, א. ראו ר' נתן, בספר הערוך, תל אביב חת"ד, עמ' רכז.

.180 אגרות הראי"ה, א (לעיל הערה 5), עמ' קכח.

181. שם, עמ' קפח. וראו גם שם, עמ' קסח, "חשוב לי מאד ספרו ואישיותו (של רי"א הלוי). מי יתן וירבו הולכים בעקבותיו".

182. **לעומת** הסמינר הוותיק של הרב ד"ר הילדסהיימר שהוקם בברלין בשנת תרמ"ג, והיה מיועד להכשיר תלמידים צעירים, בעיקר מגרמניה ומערב אירופה, עבור משרת הרבנות ולהקנות להם תואר אקדמי, על פי ידידי החוקר ר"מ דמביצר.

הקהילות בארץ מוצאם. אך מצאתי לאחרונה¹⁸³ אגרת המלצה שבה משבח הרב זצ״ל את הרח״ה ואת מוסדו העוסק ב׳חכמת ישראל בקדושתה׳ בתארים יוצאי דופן, ואף משתמש הרב בפועל ייחודי מאוד בכתביו, "מעריצו״:

י"ב מנ"א (תרפ")ג'.

לכבוד הגאון המפורסם למשגב החכם הנעלה בדורנו מו״ר חיים ד״ר העלער שליט״א¹⁸⁴.

- 183. צילום העתקת האגרת בכתי״ק של הרצבי״ה קוק ממחברת שבה העתיק גם אגרות נוספות מכתי״ק של אביו הרב זצ״ל, נמצאת במרכז התיעודי בבית הרב, תיקא/ט/276. תודתי נתונה לידידי הר״ז נוימן על עזרתו בפענוח. ההדגשים אינם במקור. פרסמתי את האגרת בירחון מגד ירחים של בית הרב, טבת תשע״ו.
- 184. הגאון הרב ד"ר חיים הלר (תרל"ט-תש"כ) היה תלמיד חכם עצום. היה עילוי כבר בצעירותו, ונוצר קשר אישי בינו לבין הרב חיים מבריסק, וזכה להתפלפל בתורה עם גדולי הדור, שהתארחו בבית דודו בוורשה, ביניהם, ר' יצחק אלחנן ספקטור מקובנה והנצי"ב מוולוז'ין. רח"ה הוכתר בגיל 33 לכהן כרב ואב"ד בקהילת לומז'ה הגדולה בכס הרבנות של הרב יהושע ליב דיסקין אך עזב לאחר מעט זמן, וכעבור 20 שנה הוא עבר לברלין, שם הקים את המוסד אליו מתייחסת אגרת זאת של הרב זצ"ל. הוא נודע היום בעיקר בגלל מהדורתו המדויקת של ספר המצוות של הרמב"ם שהרעישה את עולם התורה (והחפץ חיים אף אמר שכבר אין למכור מהדורה אחרת של ספר המצות זולתה, הר"י ולגלנטר, הפרדס ד, ב (ניסן תר"צ), עמ' 29), וספריו ומאמריו הרבים על התרגומים השונים על התנ"ך ועל הנוסח השומרוני של התורה, אך גם הו"ל ב' כרכים של חידושים על השלחן ערוך חושן משפט בשם "חקרי הלכות". רח"ה הצטיין במיוחד בביקורת מבקרי המקרא בגאונות ובכליהם, בהוכחתו שרוב השגותיהם מבוססות על ליקוי בהבנת התרגומים (בעיקר בגלל אי-הבנתם את תפקיד התרגומים). עם סגירת בית המדרש העליוז, אחר ליל הבדולח בשנת תרצ"ח, עבר הגרח"ה לארה"ב, שם היה מבין ראשי ישיבת ר' יצחק אלחנן שבישיבה אוניברסיטה, ואף מונה לנשיא הכבוד לארגון ה-OU, איחוד קהילות האורתודוקסים בארצה"ב. הרי"ר סולובייצ'יק, שלמד אצלו בברלין, החשיבו בתור גדול הדור מהדור הקודם. הספדו עליו נהיה לאחד ממאמריו הקלאסיים, הרי"ד סולובייצ'יק, "פליטת סופריהם", בסוד היחיד , Dr. A. Rosmarin, "Reb Chaim Heller---One In והיחר, עמ' 294-255. ראו Generations", The Jewish Criterion, Sep. 15, 1944 (Vol. 104, No. 20), pp. 175-178. (תרגום שלי מאנגלית) שרח"ה הוא "אחד מהמוחות הטובים ביותר שהיו אי-פעם לעם היהודי", ומצטט את ז'בוטינסקי שהתפעל ואמר עליו: "לו היה חי רח"ה בימי הביניים, היו מוציאים אותו להורג בתור מכשף, שאין אדם רגיל יכול לרכוש כל כך הרבה ידע אלא בכישוף". מצוטט שם הרב פרופ' דוד צבי הופמן שאמר עליו שהערה אחת של רח"ה הרבה יותר חשובה ממאה ארונות ספרים. הר"יו לגלנטר, הפרדס, ניסן תר"צ, עמ' 27, מצטט את ההסטוריון ז' יעבץ שאמר שר' חיים (הלר) **הציל את ספר הספרים** מהחורבן היותר גדול אף מחורבן בית ראשון ושני.

... מצאתי לנכון להמליץ ¹⁸⁵ לפני כ"ג על אחד ¹⁸⁶... ועתה נשאו לבו להסתופף בצל ישיבתו של כתר"ה **המאחדת את התורה ואת החכמה והיראה** "¹⁸⁷ ע"פ הדרכתו והשפעתו דכ"ג **המצוינת**... חושב אני שבין מצד יקרת כבוד אביו הגאון שי' ובין מצד מעלותיו העצמיות של הצעיר הנעלה הזה יקרב אותו כתר"ה... והנני בזה חותם בכל חותמי ברכות כנה"ר ונפש ידידו מוקירו ומעריצו ¹⁸⁸ באה"ר ודוש"ת, מהר הקודש מירושלים.

- 185. בפרסום ישיבתו של הרח״ה בעיתונות התקופה (מגד ירחים, לעיל הערה 183), מובא שהפונים להתקבל ולזכות במלגות הנדיבות יצטרכו להוכיח ״גדלם בתורה באמת״, ולשם כד נדרש הרב זצ״ל להמליץ.
- 186. לפי ידידי ר"מ דמביצר, היו במוסד בשנת תרפ"ג כעשרים תלמידים, ואף אחד מהם לא היה בנו של רב גאון מארץ ישראל. אמנם, ניתן להשלים על פי דברי הרח"ה באגרת אחרת מאותה תקופה שאין להם מקום לאף תלמיד נוסף, ואף מגלה שהרב קוק עצמו ניסה להמליץ על "גיסו" (אחיינו בלשון הרח"ה) וגם לו לא היה מקום. ע"פ בקיאותו של רמ"ד בלשון הרח"ה התברר לי, גם לפי התאריכים, שכפי הנראה מדובר כאן באחיינו של הרב, הרב רפאל בן הרב דב קוק (תר"ס-תשל"א), לימים רבה של טבריה ואביהם של הרבנים שלמה ושמחה קוק, רבני רחובות.
- 187. בית המדרש העליון של הגר״ח הלר הוקם על ידו בברלין בשנת תרפ״ב, למטרת הכשרת הרבנים לגדלות בתורה ובמחקר של חכמת ישראל. בפרסום בעיתוני התקופה, מצהירים כי "תעודת המוסד הוא להעמיק לסדר ולהרחיב את חריפותם ובקיאותם של המתקבלים ויחד עם זה להנחילם קורס עליון של שפות ומדעים כלליים... אלו שיתקבל ויתכלכלו הם ומשפחותיהם שתשארנה בבית על חשבון המוסד״.
- 188. כינוי מכובר זה של הערצה הוא נדיר ביותר אצל הרב זצ"ל, ומצאתי לו אח רק כלפי הרמב"ם, מאמרי הראיה, עמ' קה; הוריו, אגרות הראיה ג, עמ' רע; הגאון הרב זלמן שך, מאמרי הראיה, עמ' שעו-שעז; הרב זרח עפשטיין, שם, עמ' שעט; מ' אוסישקין, אוצרות הראי"ה ד, מאגרות הראי"ה, 130, "והנני בזה חותם ברגשי כבוד והערצה לכבודו הנעלה ולפעלו הכביר". אמנם מצאנו ביטוי דומה אך מסוייג מאוד כלפי ד"ר י"ל מגנס (לימים, מייסד האוניברסיטה העברית), אגרות הראיה ב, סימן תפז, והנדיב נתן שטרואס, אגרות הראיה ד, סימן א' שמא, "המעריצו כיפעת ערכו" (לא התייחסתי למקרים שהרב השתמש בביטוי "הנערץ" שמשמעותו, על ידי אחרים, ולאו דווקא על ידי הרב עצמו). יתכן שהימנעותו של הרב זצ"ל מלהשתמש בדרך כלל בביטוי "הערצה" קשורה למה שכתב באורות ישראל ג, ג, שאין צדיק מושלם, ושיש להיזהר מהערצה שעלולה להביא לידי חיקוי גם של חסרונותיו של הצדיק, ושרק עם ישראל כולו מושלם וראוי להערצה. דברים דומים עם יתר פירוט כתב הרב צבי יהודה לרב הנזיר, דודי לצבי, מהדורת תשס"ה, עמ' לט, וראו גם מאמרי הראיה, עמ' 60, ועולת ראיה, עמ' ריד, "מקור היראה מתפתח מרום רוממות והערצה אין-סופית. והנוראות היא בטבעה מחלשת את הכחות של החיים הטבעיים... אך לא כן יצר א-להי ישראל את עם סגולתו...", והשוו שמונה קבצים, ה, ה, "ביקורת מחוורה לא כן יצר א-להי ישראל את עם סגולתו...", והשוו שמונה קבצים, ה, ה, "ביקורת מחוורה

אהדתו של הרב קוק למחקר-בקדושה לכתחילה מתבטאת גם בהסכמות שכתב לחזק שלומי אמוני ישראל שעסקו בביקורת. למשל הרב משבח את עבודתו של י' גולדהאר "הנמרצה במחקר מתון וסבלנות מרובה". הרב מתארו בתור "דורש וחוקר ברוח אמת ואמונה... ורכוש גדול של חכמה ומדע אשר סגל לו ברב כשרון", ואף מעיד בנימה אישית "תוקפים עלי המון רגשותי מחדות לבב מעבודתו הקדושה אשר הפליאני". "189 כוונת ביטויו ברורה מהקשרה, שצריכים "אמת (=מחקר) ואמונה" ביחד, על אף שחושבים שקיימת סתירה בין הדברים. לחוקר אחר הוא כותב: "ולכבוד האמת העומדת לעד. "190 בכמה הזדמנויות חיזק הרב במיוחד את ההוצאות המדעיות של גנזי הראשונים, למשל אלה של ר' שלמה בובר. "191

כן מוכח העניין גם מיחסיו החמים למבקרים תורניים אחרים כמו הרב ד"ר דב רעוול, 195 ר"ז יעבץ, 193 הרב י"א קמלהר, 194 ר' שלמה באבר, 195 ר"פ הכהן, 196 הרי"ש צורי, 197 הרז"ו טננבוים, 198 ור"ח טשרנוביץ ("רב צעיר") 199 ועוד.

- על כל אישיות גם היותר גדולה, והערצה עמוקה לכל חכמי קודש המתהלכים עם ד""; כלפי הצדיקים הנסתרים, שם, ז, קסב; כלפי אבות האומה, עולת ראיה א, עמ' רד; כלפי הכהנים, עולת ראיה א, עמ' סג.
- 189. שם ב, עמ' ריד, וראו ליקוטי הראי"ה (לעיל הערה 10), עמ' 209, מחבר ספר מחקרי ארץ
 - .190 לחוקר ש' רפאלי, אגרות הראי"ה, ב (לעיל הערה 5), עמ' כד.
- 191. ר' שלמה בובר (תקפ"ז-תרס"ז 1827-1906), אולי גדול המהדירים המדעיים של ספרי חז"ל והראשונים, שהוציא לאור מתוך כתבי יד ובתבנית תורנית מדעית מוקפדת, מדרש תנחומא, מדרש לקט טוב, פסיקתא זוטרתי, שכל טוב, מדרש תהילים, מדרש משלי, מדרש שמואל, מדרש זוטא לשיר השירים איכה וקהלת, ועוד. כן ההדיר מספרי הראשונים כספר האורה, סידור רש"י, שבולי הלקט, האגור ועוד. ראו אגרות הראי"ה (לעיל הערה 5) א, עמ' מ, שם מכנהו "גאון המבקרים והמעירים". ראו שם, עמ' נח, שאפילו טרח הרב לכתוב מכתב תנחומים למשפחתו של רש"ב. לגבי עידודם של מהדירים מדעיים נוספים, ראו למשל שם, ב, עמ' ו, ז, יב; שם ג, עמ' עא-עד; הסכמות הראי"ה (לעיל הערה 5), עמ' 10, 99, 122-120.
- 192. ראו עליו למעלה בפרק ה. ראש ישיבת ר' יצחק אלחנן ונשיאה של "ישיבה אוניברסיטה", מתארו הרב "ידידי עז הרב הגאון המובהק אוצר תורה ויראה טהורה, כליל המדעים וכו'. האיגרת מובאת בשלמותה על ידי הר"י פילבר (לעיל הערה 52). עמ' 270.
 - .381 של הרב קוק, מאמרי הראיה, עמ' 183.
 - .208 עמ' 208), עמ' 194
- .195 מכתב התנחומים המרגש שכותב למשפחתו, אגרות הראי״ה, א (לעיל הערה 5), עמ' נח.
 - .196 שם, עמ' קמב, רמ-רמב.
- 197. הרב יעקב שמואל צורי (שיזַק/שעזאק, תרמ״ד-תש״ג) היה חוקר מקורי ויצירתי בתולדות הרב יעקב שמואל צורי (שיזַק/שעזאק, המיוחד. בנוסף לתורה שלמד מפי גדולים כמו בעל התלמוד ומשפט עברי, וסופר פורה במיוחד. בנוסף לתורה שלמד מפי גדולים כמו בעל

לפעמים הרב קוק אף מבקר את החוקרים הדתיים על כך שהם שמרנים יתר על המידה. למשל הוא מתלונן אצל ר"מ בר-אילן על המגמתיות הדתית של רי"א הלוי ור"ז יעבץ הפוגעת באמינות המחקר האובייקטיבי שלהם. 200 הוא אף מתאונן שם על כך שאין מספיק חוקרים "בקדושה", ולכן אין לשבח כל הזמן את שני החוקרים הדתיים הללו (הלוי ויעבץ), כאילו שהם עלה התאנה של הציבור הדתי. אדרבה, זו תעודת עוני לציבור שלנו שכל הזמן "גומרים את ההלל" על השניים הללו, וכל שכן כשיש גם אצלם "צללים" בדרך כתיבתם.

דוגמה מעשית נוספת היא שהרב טורח להעיר ולתקן הערות מחקריות ארוכות לרי"ד אייזנשטיין, עורך אנציקלופדיה "אוצר ישראל", ואף מחמיא לו שלא התפעל מדי מהמשכילים ב"זרמים החדשים" (על אף שהעובר על מאמריו יראה שייתכן שבעצמו עבר לפעמים את הגבול המקובל,¹⁰¹ אך הרב קוק מן הסתם לא היה מודע לכך, ובוודאי לא עבר על כל כתביו). הרב אף מסכים לכתוב ערך ארוך במיוחד, משום ש"יקרה בעיני מאד עבודתו היקרה, לטובת היהדות הנאמנה והרחבת דעתה בישראל בכבוד, אקוה בל"נ לערך איזה ענין או ענינים בארוכה או בקצרה, כפי הפנאי". גם כשהרב חולק בחריפות על מקום שבו העורך עבר את הגבול בגילוי ובהגשמה של

האבני נזר, למד גם סוציולוגיה, היסטוריה ומשפט בגרמניה ובצרפת. באגרת המלצה שקבלנו באדיבות ידידי ר"מ נחמני מארגון "אור האורות", שהובאה בספר "הסכמות הראי"ה- מהדורה מורחבת ומוערת", ירושלים תשע"ז, קנו, כותב הרב זצ"ל לרש"י הילמן בו' טבת תרפ"ה: "מצאתי לנכון להציג לפני כתר"ה חביבי שליט"א את הרה"ג המפורסם לשם ולתפארת החכם הכולל מוהר"ש צורי המוכ"ז (המוליך כתב זה) שליט"א, אחד מגדולי המחברים שבדורינו בחכמת ישראל ע"פ מקורות נאמנים מדברי חז"ל הבבלי והירושלמי, וכל ספרי תושבע"פ באופן נעלה מאד. וכבר קנו ספריו שם עולם בספרות תולדות חז"ל ומהלך שיטותיהם, וכעת הוא הולך להדפיס את ספרו הגדול "רב" ההולך לברר את כל שיטותיו של אבי האמוראים, רב, בכל שמעתתי' ואגדתי'. וכאשר כבר אתמחי גברא בהמון ספריו המפליאים בעושר ידיעתם, וסגולת המדע והכשרון הצפונה בהם, אין ספק אצלי שספרו זה יהי' מאד נעלה וראוי לכל אוהבי תורה וחכמת ישראל הנעשית באמונה ובידיעה רחבה לעזור לו".

- .198 מחבר ספר "מפתח הקבלה", ראו שם ג, עמ' עא-עד.
- 199. ראו הסכמת הרב לספרו "קיצור התלמוד, ניו יורק תש"ו, המופיע בהסכמות הראיה, מהדורת תשע"ז, ואגרות הראיה א, ע' שסג.
 - .200 שם ב, עמ' כ.
- 201. ראו למשל רי"ד אייזנשטיין, אוצר דינים ומנהגים, ניו יורק תרע"ז, עמ' 20, שמסביר שחז"ל לפעמים תולים טעמי מנהגים בכשפים או דקשי לעניותא וכדומה כשנשכח להם הטעם! שם, עמ' 148, מביא דעה משונה שכביכול אפשר לצאת ידי חובת טבילת כלים בכיור שבמטבח. שם, עמ' 151, שמביא שיש שהתירו להשתמש בטלפון בשבת.

רעיון יסודי בחכמת הקבלה, לאחר ההוכחה, הרב מקפיד להוסיף: "ויסלח לי כבודו בטובו אם חם לבבי בזה". 202.

ראוי להזכיר שאוצר ישראל יצא לאור בשנת תרס״ח כתשובה דתית לעומת ה-שיצא לאור בתרס״א, שכללה דברים בשיטת ביקורת Jewish Encyclopedia המקרא ו״חכמת ישראל״ המתאימים לזרם הרפורמי.²⁰³

ט. סיכום

למרות הסתייגותו החריפה מרוב המבקרים והמשכילים בדורו הרב קוק החשיב מאוד את השימוש בכלים מדעיים-ביקורתיים בלימוד תורה ו'חכמת ישראל'. הוא ראה בכך לא רק תועלת מגמתית לצורך הדור אלא אידיאל מלכתחילה, אם הוא נעשה במינון הנכון על ידי האנשים הנכונים (היחידים המצוינים שבבני תורה) וכטפל לעיקר. ראינו שהרב לא רק התייחס לכך בהזדמנויות רבות בכתביו אלא אף נקט בצעדים מעשיים רבים בכיוון, כולל לימודו בשעות הפנאי, קשריו האישיים, חינוך בנו, קשריו עם ישיבה אוניברסיטה והסמינר בברלין, ותכניות מפורטות לפתח את התחום של 'ביקורת בקדושה' בתכנית הלימודים המקורית של ישיבת מרכז הרב ומכון הרי פישל. פעילויותיו במוסד האחרון, קשריו ועידודו לתלמידיו החוקרים המשיכו עד סוף ימיו, ואלו מעידים שהרב קוק לא שינה את דעתו מחזונו המקורי בנושא. אך כפי הנראה העניק הרב זכות קדימה למהפכות החשובות והדחופות יותר כמו הכנסת נושאי הלאומיות ולימודי אמונה ותנ"ך לישיבות, ועל כן קיבלה המהפכה של ביקורת נקדושה מעמד משני.

^{202.} אגרות הראי"ה, א (לעיל הערה 5), עמ' קסא-קסג. בסופו של דבר כתב הרב את הערך הארוך "בר מצרא", אוצר ישראל (לעיל הערה 72) ג, עמ' 170–173.

B. Revel, "The Jewish Encyclopedia", Jewish Exponent ראו ביקורת. 203. ראו ביקורת. אף הוא (Philadelphia) 46, no. 20, 28/2/08 חיבר ערכים שונים ברוח מדעי–דתי עבור האנציקלופדיה החדשה.